

7-87
20.06.2016 P.
ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ
ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
ՀՆԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ԱԶԳԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

ԳՐԵԿՅԱՆ ԵՐՎԱՆԴ ՀԱՄԲԱՐՇՈՒՄԻ

ԲԻԱՅՆԻԼԻ-ՈՒՐԱՐՏՈՒ
ՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ ՀԱՄԱՐԱԿՈՒԹՅՈՒՆ
(ՊԱՏՄԱՅՆԱԳԻՏԱԿԱՆ ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆ)

Է. 00.03. «Հնագիտություն» մասնագիտությամբ
պատմական գիտությունների դոկտորի գիտական
աստիճանի հայցման ատենախոսությամբ

ՍԵՂՄԱԳԻՐ

ԵՐԵՎԱՆ – 2016

ИНСТИТУТ АРХЕОЛОГИИ И ЭТНОГРАФИИ
НАЦИОНАЛЬНОЙ АКАДЕМИИ НАУК
РЕСПУБЛИКИ АРМЕНИЯ

ГРЕКЯН ЕРВАНД АМБАРЦУМОВИЧ

БИЙНИЛИ-УРАРТУ: ГОСУДАРСТВО И ОБЩЕСТВО
(ИСТОРИКО-АРХЕОЛОГИЧЕСКОЕ ИССЛЕДОВАНИЕ)

АВТОРЕФЕРАТ

Диссертации на соискание ученой
степени доктора исторических наук
по специальности 07.00.03 "Археология"

Ереван – 2016

Ատենախոսության թեման հաստատվել է ՀՀ ԳԱԱ Հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի գիտական խորհրդում:

Պաշտոնական ընդդիմախոսներ՝ պ.գ.դ., պրոֆ. Ա.Վ. Քոսյան
պ.գ.դ., պրոֆ. Ա.Ս. Փիլիպոսյան
պ.գ.դ. Օ.Ս. Խնկիկյան

Առաջատար կազմակերպություն՝ ԵՊՀ Պատմության ֆակուլտետի
Հնագիտության և ազգագրության
ամբիոն

Ատենախոսության պաշտպանությունը կայանալու է 2016 թ. հունիսի 14-ին, ժամը 14⁰⁰-ին ՀՀ ԳԱԱ Հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտում գործող ԲՈՀ-ի 007 հնագիտության և ազգագրության մասնագիտական խորհրդում (հասցեն՝ Երևան-0025, Չարենցի 15):

Ատենախոսությանը կարելի է ծանոթանալ ՀՀ ԳԱԱ Հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի գրադարանում:

Սեղմագիրն առաքված է 2016 թ. հունիսի 14-ին:

Մասնագիտական խորհրդի գիտական քարտուղար,
պատմական գիտությունների թեկնածու Հ.Ս. Սելբոնյան

Тема диссертации утверждена на заседании ученого совета Института археологии и этнографии НАН РА

Официальные оппоненты: д.и.н., проф. Косян А.В.
д.и.н., проф. Пилипосян А.С.
д.и.н. Хнчикян О.С.

Ведущая организация: Кафедра археологии и этнографии
факультета истории ЕГУ

Защита состоится 14-го июля 2016 г. в 14.00 часов, на заседании специализированного совета 007 по археологии и этнографии при Институте археологии и этнографии НАН РА (адрес: Ереван-0025, ул. Чаренца, 15).

С диссертацией можно ознакомиться в библиотеке Института археологии и этнографии НАН РА

Автореферат разослан 14-го июня 2016 г.

Ученый секретарь специализированного совета:
кандидат исторических наук

Мелконян У.С.

ԱՇԽԱՏԱՆՔԻ ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԲՆՈՒԹԱԳԻՐԸ

Թեմայի արդիականությունը: Աթեննյան տերության կործանումից հետո բաբելոնյան սեպագիր դպրությունը դադարում է հիշատակել «Ուրարտու» երկրանունը (բաբել. «Ուրաշտու»)՝, իսկ նրա տեղը զբաղեցնում է «Արմինի»-ն¹: Դրանից շատ ժամանակ չէր անցնելու, որպեսզի մոռացվեր սեպագիր գրահամակարգն ընդհանրապես: Վանա ժայռին և այլուր հանդիպելով սեպածև գրերի՝ պատմահայր Մովսես Խորենացին չէր թաքցնում իր զարմանքը. «(այրասիրտն այն և կաթոտն Շամիրամ) ... զամենայն երեսս քարին իբրև գրչաւ զմոծ հարթեալ՝ բազում զիրս ի մնա գրեաց. որոյ հայեցուածն միայն զամենայն որ ի զարմանս ածե»: Ապա շարունակում էր. «Եւ ոչ միայն այս, այլ և ի բազում տեղիս յաշխարհին Հայոց արձանս հաստատեալ, նովին գրով յիշատակ ինչ իւր հրամայէ գրել. և ի բազում տեղիս սահմանս նովին գրով հաստատէր»²:

Թվում է՝ Ուրարտուն Խորենացուն հայտնի չէր, իսկ այն ամենը, ինչը մնացել էր ուրարտական շրջանից, նա վերագրում էր ասորեստանյան թագուհի Շամիրամին: Մյուս կողմից Պատմահայրը, իր «Հայոց պատմության» մեջ ոչ քիչ էջեր հատկացնելով Շամիրամին, զարմանալի կերպով շրջանցում է այն դարաշրջանը, որը կարելի է ժամանակագրել իբրև «ուրարտական», ասելով՝ «Թողլով զոչ կարևորագոյնս ի բանից՝ ասացուք որ ինչ հարկատրոն է: Վերջին սոցա, որք առ Ասորեստանեայց թագաւորութեամբն և որք ի Շամիրամայ և կամ թէ ի Նինուս՝ զմերս ասեն Պարոյր առ Սարդանապալլաւ, որ ոչ փոքր ինչ օգնականութիւն տուեալ գտանի Վարթակայ Մարի, բառնալով զթագաւորութիւնն ի Սարդանապալլայ»³:

Արդյո՞ք Պատմահայրը չէր ցանկանում մանրամասնել, որ Շամիրամի ժամանակ Հայաստանում իշխել են ինչ-որ օտարներ, ինչի մասին ավելի ուշ նշում է 7-րդ դ-ի պատմիչ Սեբեոսը՝ նրանց համարելով «ասորեստանցիներ»⁴: Պատմահայրը է թե ոչ, բայց Շամիրամից հետո և մինչև Պարույր Սկայրդի ընկած շրջանը հայ պատմիչների համար այդպես էլ մնաց որպես ինչ-որ «բռնակալներ»-ի կամ «ոչ ցեղակիցներ»-ի պատմության շրջան, որոնք իշխել են «ոչ ըստ ազգի» և տիրել հայոց աշխարհին⁵:

¹ Ամփոփ տեւս Salvini M. 2015. Urartu. A. Philologisch. "Reallexikon der Assyriologie und Vorderasiatischer Archäologie" 14-5./6., S. 394.

² Geller M.G., Traina G. 2013. "Tigranu, Crown Prince of Armenia": Evidence from the Babylonian Astronomical Diaries. "Klio" 95, pp. 447-454.

³ Մովսես Խորենացի, Պատմութիւն Հայոց, Գլխի Ա, Գլուխ ԺԶ (Երևան, 1991):

⁴ Մովսես Խորենացի, Պատմութիւն Հայոց, Գլխի Ա, Գլուխ ԻԱ [ԻԲ] (Երևան, 1991):

⁵ Սեբեոս, Պատմություն, Գլուխ Ա, էջ 12-13 (Զննական բնագիրը՝ Գ.Վ. Աբգարյանի, արևելահայերեն քարգնամությունը, առաջաբանը և ծանոթագրությունները՝ Գ. Խաչատրյանի և Վ. Տեղիազարյանի, Երևան, 2005):

⁶ Տե՛ս, օրինակ, Հովհաննես Գրասխանակերտցի, Հայոց պատմություն, էջ 22-23 ((Յովհաննոս կաթողիկոսի Գրասխանակերտցոյ, Պատմութիւն Հայոց), Աշխարհաբար քարգնամությունը և ծանոթագրությունները՝ Գ.Բ. Թոսունյանի, Երևան, 1996):

Ցավոք, Ուրարտուի պատմության ու մշակույթի ուսումնասիրությունը մինչ օրս մնում է հայագիտության առավել քաղաքականացված ոլորտներից մեկը: Ուրարտագիտական հարցերը հաճախ խիստ պարզունակեցնելով՝ անփոփվում են ուրարտացիների՝ տեղաբնիկներ, թե՛ եկվորներ լինելու կամ ընդհանրապես՝ «Ուրարտու», «ուրարտացի», «ուրարտերեն», «ուրարտական» եզրերի կիրառելիության շուրջը ծավալված անհմաստ բանավեճերով: Փոխարենը՝ ուրարտագիտության, ինչպես նաև ընդհանրապես՝ հայագիտության իրական խնդիրները, այդ թվում նաև հայ ժողովրդի պատմության հնագույն և վաղ փուլերի հետ կապված բազում հարցեր հաճախ անտեսվում են և մղվում հետմնախորհ:

Ավելին, վերջին տասնամյակում փորձ է արվում մասսայականացնել նման տրամադրությունները և անգամ դասագրքեր են ներմուծվում տեսակետներ, որոնց գիտական հիմնավորումը հեղեղուկ է, իսկ փաստերը մեկնաբանվում են կամայականորեն կամ ընդհանրապես զուրկ են գիտականությունից: Առավել անընդունելի է, երբ նման տրամադրությունները մուտք են գործում ակադեմիական շրջանակներ: Այս երևույթները մեզ շատ են մտահոգում և այն պնդումները, որ պատմագիտության հետ կապված իրավիճակը շատ ավելի վատթար է, օրինակ, հարևան Ադրբեջանում, արդարացում չէ:

Մտահոգիչ են նաև այն միտումները, որը մենք տեսնում ենք արևմտյան հետազոտողների վերջին շրջանի աշխատանքներում՝ կապված Ուրարտուի, ուրարտական տերության էթնիկ կազմի և ուրարտահայկական՝ այլևս կասկած չհարուցող փոխառնությունների հետ կապված: Հատկապես վերջին տարիներին նկատվող այդ մոտեցումը կոչել ոչ այլ կերպ, քան «հիպերքեննադատական», մենք չենք կարող: Ավելին, երբեմն անգամ կասկածներ են հնչում աքեմենյան արծանագրություններում հանդես եկող Արմինան և հունական աղբյուրներում հիշատակվող արմեններին Հայաստանի և հայերի հետ նույնականացնելու հարցում⁷: Սա անընդունելի է: Առկա են լուրջ կռիվներ՝ պնդելու համար հայերենի կրողների ներկայությունն այստեղ մինչուրարտական շրջանում և վիճարկել դա անհմաստ է: Այլ հարց է, թե ինչ դերակատարություն են նրանք ունեցել ուրարտական տերության կազմավորման գործում, ինչպիսի փոխհարաբերությունների մեջ կարող էին լինեն հայկական իշխանությունները ուրարտական նվաճողների հետ տերության կազմավորման շրջանում, կազմավորումից հետո և անկման մախօրենին, ինչպիսի տարածվածություն ունեւ հայերենը և ինչ

⁷ Այս մասին մենք քարոզածայնել ենք Կալիֆորնիայի համալսարանի Կոտսենի անվան հնագիտության ինստիտուտում կայացած հայագիտական միջազգային գիտաժողովին ներկայացված մեր զեկույցում ("The Current State of Urartology: Achievements, Problems, and Perspectives", International conference "Current Practices in Armenian Studies: the Creation and Visibility of New Knowledge", 31 May – 1 June, 2014, The Cotsen Institute of Archaeology, University of California, Los Angeles, USA).

⁸ Kroll S., Roaf M., Zimansky P. 2012, Afterword: The Future of Urartu's Past, in: Kroll S., Gruber C., Hellwag U., Roaf M., Zimansky P. 2012 (eds.), Biainili-Urartu. The Proceedings of the Symposium held in Munich 12-14 October 2007, "Acta Iranica" 51, Louvain, pp. 448-449.

փոխառնություններ են նկատվում ուրարտերենի հետ, ինչ դերակատարություն են ունեցել հենց իրենք՝ ուրարտական իշխողները, հայերենի տարածման գործում՝ լեռնաշխարհի տարածքում իրականացրած լայնածավալ վերաբնակեցումների իրենց քաղաքականությամբ, արդյո՞ք հայերն էին կազմում ուրարտական հասարակության զինվորական խավը, ինչպես ենթադրում են որոշ հետազոտողներ⁹:

Ուրարտական սեպագիր աղբյուրները, որոնք մերթ ընդ մերթ համալրվում են նոր տեքստերով, միայնակ այլևս չեն կարող խթան հանդիսանալ ուրարտագիտության առաջընթացի համար և ապագայում իրականացվելիք նոր ուսումնասիրություններում դրանք ծառայելու են հիմնականում որպես պատմական հետնաբեմ: Անկասկած է, որ իր խոսքն է շարունակելու ասել հնագիտությունը, բայց ոչ միայն հնագիտությունը: Ուրարտագիտությունը կարիք ունի համալիր ուսումնասիրությունների, մինչդեռ, իրականացվող աշխատանքները սովորաբար դուրս չեն գալիս կոնկրետ բնագավառի սահմաններից, և զգացվում է համալիր հետազոտությունների խիստ պակաս:

Ասվածը վերաբերում է Բիայնիլի-Ուրարտուի ուսումնասիրության բոլոր բնագավառներին՝ լինի դա քաղաքական պատմություն և պատմական աշխարհագրություն, պետական կարգ, տնտեսություն և սոցիալ-հասարակական կառուցվածք, էթնիկ պատմություն, լեզու և դպրություն, արվեստ, հավատալիքներ և կրոն: Միաժամանակ, չպետք է մոռանալ, որ ուրարտական քաղաքակրթությունը հիմարեցյան և մասնավորապես՝ հինառաջավորասիական տիպի քաղաքակրթություն է, և պատմահամեմատական զուգահեռները կարող են թույլ տալ վերհանելու աղբյուրներում կարծես թե չնշմարվող, սակայն, իրականում, սպասելի սպասելուներ:

Այդ առումով Հայկական լեռնաշխարհի հնագույն մշակույթների ուսումնասիրությունը արդիական է բոլոր ժամանակներում: Թեմայի ուսումնասիրությունը թույլ է տալիս ուրվագծելու այն հիմքերը, որոնց վրա ծնունդ առավ ուրարտական քաղաքակրթությունը և որպես ժառանգություն՝ իր կնիքը թողեց Հայկական լեռնաշխարհի լանդշաֆտի ու նրա բնակչության վրա: Թեման հավասարապես կարևորություն է ներկայացնում թե՛ հայագիտության, և թե՛ հայրենի ու համաշխարհային արևելագիտության համար:

Աշխատանքի նպատակն ու խնդիրները: Սույն առեմախոսական հետազոտությունը նվիրված է Բիայնիլի-Ուրարտու պետության կառուցվածքի ուսումնասիրությանը: Մեր նպատակն է համակողմանի ուսումնասիրության ենթարկել հիմնախնդիրը՝ մինչ օրս հայտնի գրավոր և հնագիտական նյութի ամբողջական հետազոտության հիման վրա, հնարավորինս բացահայտել բնագավառի չլուսաբանված կամ քիչ լուսաբանված հարցերը, մատնանշել այն խնդիրները, որոնց լուծման

⁹ Diakonoff I.M. 1991, Sacrifices in the City of Teišebā (UKN 448) – Lights on the Social History of Urartu. "Archäologische Mitteilungen aus Iran", Neue Folge, 24, Berlin, pp. 19-20; նույնի՝ 1992, First Evidence of the Proto-Armenian Language in Eastern Anatolia. "Annual of Armenian Linguistics" 13, Cleveland, p. 53.

հեռանկարները, մեր իմացության սահմաններում, թեև թվում են խիստ աղոտ, բայց փոխարենը՝ հնարավոր է թվում մատնանշել մոտեցման ուղիներ և, առնվազն, ուրվագծել ընդհանուր պատկեր: Այդ առումով հիմնառաջավորասիական զուգահեռները կարող են ուղենիշ ծառայել, իհարկե, երբևէ չփարձելով տուրք տալ մեխանիկական տեղայնացումներին: Այդ կերպ Բիայնիլի-Ուրարտուի ուսումնասիրության գործում շատ հարցեր, թեկուզև՝ աղբյուրագիտական սահմանափակ նյութի պայմաններում, կարող են գտնել օբյեկտիվ լուծումներ:

Ուսումնասիրության ժամանակագրական և աշխարհագրական սահմանները: Հետազոտությունն ընդգրկում է ժամանակագրական լայն շրջանակ և չի սահմանափակվում Հայկական լեռնաշխարհում ուրարտական գերիշխանության դարաշրջանով՝ Ք.ա. 9-7-րդ դդ-ով: Տիպաբանական ընդհանրությունները, զուգահեռներն ու փոխազդեցությունները վեր հանելու նպատակով աշխատանքում խորությամբ արծարծվում են նաև հին Առաջավոր Ասիայի երկրների քաղաքական, տնտեսական, սոցիալ-հասարակական, ռազմական պատմությանը վերաբերող հարցեր՝ սկսած Ք.ա. 3-րդ հազ-ից ընդհուպ մինչև Ք.ա. 2-րդ դ.:

Ուսումնասիրության աշխարհագրական սահմանները հիմնականում վերաբերում են Հայկական լեռնաշխարհին ու հարակից երկրներին՝ ընդգրկելով Հայաստանի Հանրապետության և ներկայիս Նախիջևանի հնքնավար Հանրապետության տարածքները, Թուրքիայի Հանրապետության արևելյան, Իրանի Իսլամական Հանրապետության հյուսիս-արևմտյան շրջանները, ինչպես նաև ներկայիս Սիրիայի Արաբական Հանրապետության և Իրաքի Հանրապետության հյուսիսային հատվածները, որոնք մեզ հետաքրքրող ժամանակաշրջանում բիայնական/ուրարտական պետության կազմում էին կամ գտնվում էին նրա քաղաքական ազդեցության գոտում:

Հիմնախնդրի ուսումնասիրվածության աստիճանը: Չնայած բազմաթիվ սկզբնաղբյուրների և ուսումնասիրությունների առկայությանը, հիմնախնդիրը գերազանցապես մնացել է չլուսաբանված, քիչ չեն նաև թերի, ոչ լիակատար պատկերացումները: Դա միայն մասամբ է պայմանավորված մատչելի աղբյուրների սակավությամբ, ինչը, իր հերթին, հետազոտողին չի մղել ձեռնամուխ լինելու խնդրի՝ հնարավորինս համակողմանի ուսումնասիրությանը: Հիմնախնդրին անդրադարձել են սակավաթիվ հեղինակներ, իսկ վերջին ամփոփիչ ուսումնասիրությունների հրատարակությունից անցել է արդեն երեսուր տարի¹⁰: Անցած տասնամյակներում լույս են տեսել ընդամենը մի քանի հոդված, որոնք ավելի շուտ ունեն հրապարակախոսական բնույթ կամ դրանց հեղինակները բավարարվել են սոսկ տեսական դիտարկումներով՝ դուրս չգալով ամցյալում արդեն իսկ հրատարակված նյութի շրջանակներից, շատ դեպքերում անհաղորդ

մնալով նաև գրավոր և հնագիտական նոր աղբյուրների ընձեռած հնարավորություններին: Կարելի է փաստել, որ հիմնախնդրի ուսումնասիրությունը թերի է, առկա աշխատանքների մեծ մասը՝ այլևս հնացած, իսկ նոր աշխատանքները՝ հաճախ ժամանակավրեպ:

Ատենախոսության փորձաքննությունը: Ատենախոսությունը բնարկվել ու հրատարակային պաշտպանության է երաշխավորվել ՀՀ ԳԱԱ Հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի վաղ հնագիտության բաժնի կողմից: Ուսումնասիրության հիմնական դրույթները լուսաբանվել են հեղինակի հրատարակած երեք տասնյակ հոդվածներում, ուսումնասիրության արդյունքները զեկուցումներով ներկայացվել և քննարկվել են հանրապետական և միջազգային գիտաժողովներում:

Ուսումնասիրության աղբյուրագիտական հենքը: Հետազոտությունը կատարված է գրավոր (սեպագիր) և հնագիտական սկզբնաղբյուրների հիման վրա: Ըստ անհրաժեշտության՝ օգտագործվել են նաև այլ աղբյուրներ և գիտական դիսցիպլինների տվյալներ (պատմա-սոցիոլոգիական, սոցիալ-հնագիտական, հնակլիմայաբանական, լեզվաբանական ևն): Գրավոր սկզբնաղբյուրների հիմնական խումբն են կազմել ուրարտական և համաժամանակյա նորասորեստանյան սեպագիր աղբյուրները: Աշխատանքում, ըստ անհրաժեշտության, օգտագործվել են նաև Ք.ա. 3-րդ – 1-ին հազ-ների գրավոր աղբյուրներ՝ շումերական, աքքադական, միտանական, միջինասորեստանյան, խեթական, ուգարիթյան, նորբաբելոնյան և աքեմենյան շրջանի սեպագիր տեքստեր: Հետազոտությունը կատարելու ընթացքում կարևորագույն դերը վերապահվել է Բիայնիլի-Ուրարտուի հնագիտությանը, ուսումնասիրության ընթացքում քննության է առնվել ուրարտական 300-ից ավելի, իսկ ընդհանուր առմամբ՝ Հայկական լեռնաշխարհում և նրան հարակից շրջաններում վկայված շուրջ 1000 հնավայր:

Աշխատանքում օգտագործվել են հայերեն, ռուսերեն, թուրքերեն և եվրոպական հիմնական լեզուներով գրված ընդհանուր կամ մասնավոր հարցերի վերաբերող բազմաբնույթ ուսումնասիրություններ (2300 անուն):

Հետազոտության մեթոդաբանական հիմքը: Աշխատանքի մեթոդաբանական հիմքն է կազմում պատմահամեմատական մեթոդը: Ուսումնասիրության ընթացքում առաջնորդվել ենք սկզբնաղբյուրների համադրման, համակողմանի և քննական վերլուծության սկզբունքներով: Հավանական ենք համարել այն եզրակացությունը, որի օգտին են խոսում մի քանի փաստեր:

Աշխատանքի գիտական նորույթն ու գործնական նշանակությունը:

Բիայնիլի-Ուրարտուի պատմության ուսումնասիրության բնագավառում մեր աշխատանքները սկսել ենք դեռևս 2000-ական թթ-ի սկզբներին՝ կապված Հայկական լեռնաշխարհի և նրան սահմանակից հյուսիս-արևմտյան Իրանի տարածքներում տեղորոշվող Մաննայի թագավորության պատմության ուսումնասիրության հետ: Այնուհետև, ավելի ընդլայնելով հետազոտության դաշտը և ընդգրկելով Բիայնիլի-Ուրարտուի պատմության՝ ըստ էության բոլոր բնագավառները (սեպագիր աղբյուրների հրատարակություն, պատմության, հնագիտության և պատմական աշխարհագրության հարցեր, տնտեսություն, կրոն և

¹⁰ Tarhan M.T. 1983, The Structure of the Urartian State, "Anadolu Araştırmaları" 9, İstanbul, 295-310; Zimansky P.E. 1985, Ecology and Empire: The Structure of the Urartian State, "Studies on Ancient Oriental Civilizations" 41, Chicago; Тирация Г.А., Кошелев Г.А. 1985, Южное Закавказье, в кн. Кошелев Г.А. (отв. ред.), Археология СССР, том. 7. Древнейшие государства Кавказа и Средней Азии. Москва, с. 24-40.

հավատալիքներ), հավաքել և համակարգել ենք հրապարակի վրա եղած գրեթե ամբողջ նյութը, հանդես եկել բազմաթիվ՝ շուրջ 50-ի հասնող գիտական հրապարակումներով և զեկույցներով:

Ներկայացված ուսումնասիրությունը նախ և առաջ ուղղված է գիտական աշխարհին և չունի գուտ ճանաչողական բնույթ: Նրանում լուսաբանվում են Բիայնիլի-Ուրարտուի պատմության երբևէ չքննարկված կամ վիճահարույց ու թերի ուսումնասիրված բազմաթիվ խնդիրներ, որոնք վերարծարծվում են նորովի: Աշխատանքը հետազոտողների ուշադրություն է հրավիրում հատկապես այդ խնդիրների վրա և կոչ է անում քննարկել դրանք: Աշխատանքն առաջադրում է հարցադրումներ, որոնք կարիք ունեն պատասխանների և կարող են հետագա ուսումնասիրությունների առարկա հանդիսանալ: Բացի դա, ուսումնասիրությունը կարող է օգնել հասկանալու համար բիայնական պետության բնույթը և առանձնահատկությունները, նրա քաղաքական, ռազմական և կրոնական համակարգի, հասարակության կառուցվածքի և սոցիալ-տնտեսական հարաբերությունների հետ կապված տարաբնույթ հարցեր: Ի վերջո՝ աշխատանքի նպատակն է նպաստել հայագիտության մեջ խիստ քաղաքականացված այս բնագավառն իր բնականոն հուն՝ գիտական հարթակ տեղափոխելուն: Այն կարող է բավարարել հիմնախնդրով մտահոգ գիտական շրջանակների և ընթերցող խավերի հետաքրքրությունը:

Աշխատանքի կառուցվածքը: Աշխատանքը բաղկացած է երկու հատորից: Առաջին հատորը ներկայացնում է հիմնական տեքստը և կազմված է առաջաբանից, չորս գլուխներից, եզրակացությունից, ինչպես նաև հապավումների և օգտագործված գրականության ցանկերից՝ ընդհանուր առմամբ՝ 546 էջ:

Աշխատանքում քննարկված հարցերը մասնավորեցնելու, լրացնելու կամ տեսանելի դարձնելու նպատակին է ծառայում երկրորդ հատորը (372 էջ): Այն իրենից ներկայացնում է հավելված և ընդգրկում է 28 աղյուսակ, 52 հեղինակային քարտեզ բացատրագրերով և 600-ից ավելի նկարներ:

ԱՇԽԱՏԱՆՔԻ ՀԱՄԱՌՈՑ ԲՈՎԱՆԴԱՎՈՒԹՅՈՒՆԸ ԱՈՒՋԱԲԱՆ

Առաջաբանում հիմնավորվում է թեմայի արդիականությունը, ներկայացվում են հետազոտության նպատակն ու խնդիրները, ժամանակագրական և աշխարհագրական սահմանները, հիմնախնդրի ուսումնասիրվածության աստիճանը, գիտական նորույթն ու գործնական նշանակությունը:

Գլուխ Ա

ԲԻԱՅՆԻԼԻ-ՈՒՐԱՐՏՈՒԻ ՊԵՏԱԿԱՆ ԿԱՌՈՒՅՎԱԾՔԸ

Գլուխը բաժանված է վեց բաժինների: Առաջին բաժնում («Իշխանության կառուցվածքը Բիայնիլի-Ուրարտուում») ներկայացվում է բիայնական իշխանության աստվածապետական բնույթը և արքայական իշխանության շուրջը ձևավորված պատկերացումները: Դիցարանի գերագույն՝ Խալդի աստվածն ընկալվում էր իբրև արքա, այդ սկզբունքով էր կազմակերպվում նաև պետության կառավարումը: Պետության փաստացի

առաջնորդները, ովքեր մեզ հայտնի են որպես «արքայական» անուններ կրող անձինք, հանդես էին գալիս իբրև Խալդի աստծու տեղապահներ՝ նրա անունից իրականացնելով աստված-արքայի «երկրային» գործառույթները, այդ թվում՝ քրմական, ռազմական, վարչական, տնտեսական և դատական: Դա արտացոլվում է նաև նրանց կրած և արքայական իշխանության հետ կապված տիտղոսներում, այն է՝ LUGAL/MAN (=BUZÚR)՝ «պահապան», ^{1,1,1}šie mušī ^{1,1,1}ŪKU^{MEŠ} (աքք. rē'ū^{1,1,1}SIPA kēnu ša nišē/ŪKU^{MEŠ}) «ժողովուրդների ճշմարիտ հովիվ», ^{1,1,1}ipšūše^{1,1,1}UTŪL/KAM-še՝ «մշակ (°), հողագործ» (°), և ^{1,1,1}A.ZUx-li՝ «պատգամախոս»¹¹: «Ճշմարիտ հովիվ», «բարի հովիվ» և ընդհանրապես՝ «հովիվ-արքա»-յի ընկալումն ուներ ընդհանուր հինառաջավորասիական հետնախորք¹² և հանգում էր Ք.ա. 3-րդ – 2-րդ հազ-ների հյուսիսսիրիական և հյուսիսմիջագետքյան ավանդույթներին¹³:

Նույն բաժնի տարբեր ենթաբաժիններում քննարկվում են արքայական իշխանության ժառանգորդությանը, երկրի վարչական բաժանմանն ու վարչական բարեփոխումներին, վարչաքաղաքական միավորների սահմաններին և դրանց տեղագրությանը, տեղերում իշխանության իրականացման ձևերին և միջոցներին վերաբերող հարցեր: Սանրամասն անդադարձ է կատարվում երկրի պաշտոնեությանը և սեպագիր տեքստերում պաշտոններ մատնանշող շուրջ երեք տասնյակ տերմինների քննությանը: Առանձին ուշադրություն է դարձվում Բիայնիլի-Ուրարտու սեպագրի մուտքին և բիայնական դպրության ակունքներին: Ակնհայտ է, որ բիայնական սեպագիր դպրությունը մեծապես ազդվել էր նորասորեստանյան դպրոցից և կիրառում էր սեպագրության նորասորեստանյան ոճը¹⁴: Այն կարող էր այստեղ բերվել շրջիկ դպիրների կողմից¹⁵: Բայց մյուս կողմից պետք է նկատել, որ բիայնական սեպագիրը

¹¹ Grekxan Y.H. 2005. Urartian Oracle Texts? (Preliminary Study), in: Дандамаева М.М., Коган Л.Е., Козлова Н.В., Медведская И.Н. 2005. ЭДУББА вечна и постоянна. Материалы конференции, посвященной 90-летию со дня рождения Игоря Михайловича Дьяконова, Санкт-Петербург, pp. 42ff.

¹² Cachia N. 1997. The Image of the Good Shepherd as a Source for Spirituality of the Ministerial Priesthood. Roma, pp. 30-31; Westenholz J.G. 2004. "The Good Shepherd", in: Panaino A., Piras A. 2004 (eds.), Schools of Oriental Studies and the Development of Modern Historiography. Proceedings of the Fourth Annual Symposium of the Assyrian and Babylonian Intellectual Heritage Project, Held in Ravenna, Italy, October 13-17, 2001. Milan, pp. 281ff.

¹³ Hallo W.W. 1980. Royal Titles from the Mesopotamian Periphery. "Anatolian Studies" 30, pp. 194-195.

¹⁴ Wilhelm G. 1986. Urartu als Region der Keilschrift-Kultur, in: Haas V. 1986 (Hrsg.), Das Reich Urartu: Ein altorientalischer Staat im 1. Jahrtausend v.Chr., „Xenia" 17, Konstanz, S. 95-113; Salvini M. 2014a. The Spread of the Cuneiform Culture to the Urartian North (IX-VII Century BCE), in: Geller M.J. 2014 (ed.), Melammu. The Ancient World in an Age of Globalization, Proceedings of the Sixth Symposium of the Melammu Project, held in Sophia, Bulgaria, September 1-3, 2008, Berlin, pp. 299-328.

¹⁵ Շրջիկ դպիրների համար տես, օրինակ, Cohen Y. 2004. Kidin-Gula – the Foreign Teacher at the Emar Scribal School. "Revue d'assyriologie et d'archéologie orientale" 98, Paris, pp. 81-82 and n. 4; Weeden M. 2011. Adapting to New Contexts: Cuneiform in

նորասորեստանյան սեպագրության մեխանիկական կրկնությունը չէր և իր ակունքներով հանգում էր Ք.ա. 2-րդ հազ-ի հյուսիսսիրիական և հյուսիսմիջագետքյան սեպագրական դպրոցներին¹⁶: Կապող օղակ կարող էր ծառայել տավրոսյան գոտում գտնվող և սեպագիր քաղաքակրթությանը հաղորդակից որևէ երկիր, հնարավոր է՝ Շուբրիան, Ալզին կամ Կուննեն: Այդ նույն ենթաբաժնում անդրադարձ է արվում նաև պետական փաստաթղթերի կազմման սկզբունքին, ներքին և միջպետական գրագրությանը, արքունի դիվանների ստեղծմանն ու սեպագիր ուսուցանող դպրոցների գոյությանն առնչվող վկայություններին¹⁷:

Առանձին ենթաբաժնով քննարկվում է Բիայնիլի-Ուրարտուում տարիների հաշվարկման համակարգը: Այստեղ հաշվարկն իրականացվում էր ոչ թե ըստ արթաների կառավարման տարիների, ինչպես դա արվում էր, օրինակ, Բաբելոնիայում Ք.ա. 13-րդ դ-ից սկսած¹⁸ կամ անվանակոչվում *limmu*-պաշտոնյաների անունով, ինչպես Ասորեստանում էր¹⁹, այլ կիրառվում էր շատ ավելի արխայիկ համակարգ. նոր տարին անվանակոչվում էր նախորդ տարվա գլխավոր իրադարձության անունով²⁰: Տարիների թվագրման այդ համակարգը հայտնի էր դեռևս Ք.ա. 3-րդ հազ-ից և Միջագետքում կիրառվում էր մինչև Բաբելոնիայում հաստատված կասսիտական հարստության իշխանության առաջին շրջանը²¹: Այդ համակարգը, ինչպես քիայնական սեպագիր դպրոցում, հնարավոր է, հանգում էր հյուսիսսիրիական ավանդությանը: Մեզ են հասել տարիների անվանակոչման չորս տեքստ, որոնցից հրատարակված են երեքը²²:

Առաջին գլխի երկրորդ բաժնում քննարկվում է Բիայնիլի-Ուրարտուի տարածքը պետության գոյության տարբեր փուլերում և պատմական աշխարհագրությանն առնչվող հարցեր: Թե՛ գրավոր և թե՛, հատկապես, հնագիտական տվյալների հիման վրա վեր են հանվում պետության բուն սահմանները Հայկական լեռնաշխարհի ներսում և ուրվագծում լեռնաշխարհից դուրս ընկած նրա ազդեցության գոտին: Ցույց է տրվում, որ լեռնաշխարհից ներս ուրարտական պետությունն ուներ համեմատա-

բար սահմանափակ տարածք. Վանա և Ուրմիա լճերի միջև ձգվող միջնաշխարհից դուրս ուրարտական տիրապետությունը զբաղեցնում էր լեռնաշխարհի՝ գերազանցապես հարթավայրային/երկրագործական գոտիները և այդ գոտիներն իրար կապող «միջանցքներ»-ը: Դրանից դուրս ընկած ողջ տարածքը՝ գերազանցապես նախալեռնային և բարձրլեռնային շրջաններում, ուրարտական տիրապետության տակ չէին գտնվում: Այդ շրջաններ ուրարտական իշխանություններն ունեին սահմանափակ մուտք, գերազանցապես՝ ռազմական արշավանքների տեսքով:

Առաջին գլխի երրորդ բաժնում քննարկվում է Հայկական լեռնաշխարհի բնակչության մոտավոր թվաքանակը ուրարտական գերիշխանության շրջանում: Առկա աշխատանքներում լեռնաշխարհի բնակչության թիվը որոշվում է 6-7 մլն. մարդու սահմաններում՝ հենվելով բացառապես «Արրոլուրյան տարեգրության» հայտնած մի տեղեկության մեկնաբանության վրա²³: Այդ առումով մենք դիմել ենք նոր մեթոդաբանության: Հենվելով հնագիտական և գրավոր աղբյուրների վրա և դիմելով վիճակագրական մեթոդին՝ Բիայնիլի-Ուրարտուի համար մենք ենթադրում ենք շուրջ 1 մլն, իսկ Հայկական լեռնաշխարհի ողջ բնակչության համար՝ 1.5-1.75 մլն մարդ: Ընդ որում, Բիայնիլի-Ուրարտուի բնակչության ճնշող մասը ձևավորվել է գերեվարությունների արդյունքում (ընդհուպ մինչև 75 տոկոսը կամ մոտ 0.75 մլն. մարդ):

Առաջին գլխի չորրորդ բաժնում քննարկվում են բնակավայրերի տիպերը Բիայնիլի-Ուրարտուում՝ ըստ սեպագիր (ուրարտական և նորասորեստանյան) և հնագիտական աղբյուրների: Բաժնի հիմնական քննարկումը, սակայն, վերաբերում է «քաղաք» հասկացությանը և «քաղաքաշինություն» եզրույթի կիրառելիությանը Բիայնիլի-Ուրարտուում քննարկվող շրջանի համար: Մեր ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ քաղաքաշինությունն այստեղ ըստ էության նույնանուն էր պալատական/տաճարային համալիրի կառուցման հետ և «քաղաքաշինություն» եզրույթը, թերևս, կիրառելի է միայն այն պատճառով, որ այդ կենտրոնին կից կամ մերձավորությամբ գտնվել է այդ կառույցը սպասարկելու կոչված բնակելի հատված՝ այսպես կոչված «արտաքին քաղաք»-ը կամ կից բնակատեղին: Անրություններից զուրկ բնակելի հատվածում հաճախ պետության կողմից և «պետ-ստանդարտ»-ի համաձայն կառուցված ընդարձակ առանձնատներում տեղավորվում էին ամրոցում ծառայելու կոչված ռազմավարչական և քրմական անձնակազմի անդամները և նրանց ընտանիքները: Քաղաքաշինական այս մոտեցումը հանգում էր Ք.ա. 2-րդ հազ-ի միտանական ավանդույթին: Այդ շրջանի քաղաքները ևս կազմված էին անրություններից զուրկ «ստորին քաղաք»-ից (աքք. *adaššu*) և «միջնաբերդ»-ից (աքք. *ki/erhu*), որտեղ գտնվում էր տաճարը²⁴:

Anatolia, in: Radner K., Robson E. 2011 (eds.), The Oxford Handbook of Cuneiform Culture, Oxford, pp. 597ff.

¹⁶ Дьяконов И.М. 1963а, Урартские письма и документы, Москва-Ленинград, с. 19 сл.; Diakonoff I.M. 1989, On Some New Trends in Urartian Philology and Some New Urartian Texts, „Archäologische Mitteilungen aus Iran,” Neue Folge, 22, Berlin, p. 79.

¹⁷ Բիայնական «դպրոցական» տեքստերի համար տես CTU IV, CT Ay-1; Çilingiroğlu A., Batmaz A. 2014, Ayanis Kalesi 2009-2012 Kazıları, “Kazi Sonuçları Toplantısı” 35/1, Ankara, s. 178.

¹⁸ Brinkman J.A. 1976, Materials and Studies for Kassite History, vol. I. A Catalogue of Cuneiform Sources Pertaining to Specific Monarchs of the Kassite Dynasty, Chicago, pp. 397ff.

¹⁹ Millard A. 1994, The Eponyms of the Assyrian Empire 910-612 BC, “State Archives of Assyria Studies” 2, Helsinki, 1ff.

²⁰ Дьяконов И.М. 1963а, Урартские письма и документы, Москва-Ленинград, с. 23 сл.

²¹ Horsnell M.J.A. 1999, The Year-Names of the First Dynasty of Babylon, vol. I. Chronological Matters, the Year-Name System and the Date-Lists. Hamilton, Ontario, 1999, pp. 3ff.

²² КУКН. 412₁₋₅, 412_{а1-3}; CTU IV, CT Tk-1₁₋₅, CB Ba-6₁₋₃, CB Ay-51₁₋₂.

²³ Дьяконов И.М. 1988а, Жертвоприношения в Тейшебайни (УКН 448), “Кавказско-ближневосточный сборник” VIII, Тбилиси, с. 60 сл.; Diakonoff I.M. 1991, Sacrifices in the City of Teišebâ (UKN 448) – Lights on the Social History of Urartu, “Archäologische Mitteilungen aus Iran”, Neue Folge, 24, Berlin, p. 19, n. 55.

²⁴ Oppenheim L.A. 1960, The City of Assur in 714 B.C., “Journal of Near-Eastern Studies” 19/2, Chicago, pp. 131-132.

Բիայնիլի-Ուրարտուում «քաղաք»-ը պետության գլխավոր հենարանն էր, հանդիսանում էր ռազմավարչական և տնտեսական կենտրոն, այդտեղ էին գտնվում պաշտամունքային գլխավոր կառույցները և պետական պահուստները: Ուրարտական «քաղաք»-ի կենտրոնական կառույցը պարսպապատ պալատական/տաճարային համալիրն էր, որն աչքի էր ընկնում կոթողային ճարտարապետությամբ, որպես պարտադիր բաղադրիչ՝ ուներ «սուսի»-տաճար, «պալատական» տիպի կառույցներ կամ հանդիսության սրահ, համալիրում մեծ տարածք էին զբաղեցնում պետական պահեստարանները և պետական արհեստանոցները, այստեղ էր գործում ուրարտական վարչակազմը և որպես կանոն՝ առօրյա գրագրության բոլոր օրինակները հայտնաբերվել են նման կենտրոններից:

Բիայնիլի-Ուրարտուի՝ որպես պալատական/տաճարային տիպի պետության բնույթը բացառում էր երկրում քաղաքային այնպիսի բնակավայրերի գոյությունը, որոնցում կարող էր կենտրոնանալ մեծաթիվ բնակչություն, կարելի կլիներ խոսել քաղաքներին բնորոշ կառուցապատման մասին, այն է՝ անրությունների առկայություն և սահմանափակ տարածքով պայմանավորված՝ բնակարանների խիտ կառուցապատում, տաճարների/սրբարանների գոյություն (ինչպիսիք վկայված են Հայաստանի ուշբրոնզ – վաղերկաթեդարյան բնակատեղիներում) և բնակիչների՝ քաղաքային/համայնական ինքնավարության և շուկայական հարաբերություններով պայմանավորված՝ քաղաքային կյանքին բնորոշ կենցաղավարության մասին, օրինակ՝ հրապարակի/շուկայի առկայություն կամ շուկայական/ազատ տնտեսական հարաբերությունների գոյության վկայություններ:

Փոխարենը՝ ուրարտական խոշոր կենտրոնների «քաղաքային քաղամասեր»-ն ունեցել են սահմանափակ տարածք, աչքի չեն ընկնում խիտ կառուցապատումով, չունեն հրապարակ/շուկա, տաճար(ներ)/սրբարան(ներ), բնակչությունը կամ առնվազն բնակչության զգալի մասը չի վարել սեփական տնտեսություն, իսկ ապրուստը հոգացել է պետությունը՝ ամրոցում կենտրոնացված պետական միջոցների վերաբաշխման ճանապարհով:

«Քաղաք»-ն էր համակարգում տվյալ գոտու տնտեսական կյանքը՝ միաժամանակ իրականացնելով պետության հիմնական գործառնություններից մեկը՝ պետական միջոցների կենտրոնացումն ու վերաբաշխումը: Դրանով պայմանավորված՝ ուրարտական քաղաքն ուներ սահմանափակ բնակչություն, որի թիվն ուղիղ համեմատական էր տվյալ կենտրոնի իրականացրած գործառնությունների հետ, իսկ «բնակչություն»-ը ծառայում կամ սպասարկում էր «քաղաք»-ը²⁵:

²⁵ Stü և hüm. նաև Biscione R. 2003, Pre-Urartian and Urartian Settlement Patterns in the Caucasus, Two Case Studies: The Urmia Plain, Iran, and the Sevan Basin, Armenia, in: Smith A.T., Rubinson K.S. 2003 (eds.), *Archaeology in the Borderlands. Investigations in Caucasia and Beyond*, Cotsen Institute Monograph 47. Los Angeles, pp. 183-184, and n. 10; Smith A.T. 1998, Late Bronze/Early Iron Age Fortresses of the Ararat and Shirak Plains, Armenia: Typological Considerations, "Ancient Civilizations from Scythia to Siberia" 5/2, Leiden, p. 74, n. 3; նույնի՝ 2003, The Political Landscape. Constellations of Authority in Early Complex Polities. Berkeley – Los Angeles – London, pp. 241ff.

Ուրարտական «քաղաք»-ում բնակչության խտությունը 1 հա-ի համար միջինը կազմում էր 7-8 տուն կամ 35-40 մարդ: Ըստ այդմ, Ռուսա Արգիշթրոդու հիմնադրած «Թեյշեբայի քաղաք»-ի համար (Կարմիր բլուր, մոտ 40 հա) կարելի է ենթադրել ոչ ավելի, քան 1.5 հազ. բնակիչ, այդ նույն թվաքանակն է ենթադրվում ուրարտական մեկ այլ խոշոր կենտրոնի՝ «Ռուսայի փոքր քաղաք»-ի համար (Քաստամ, մոտ 50 հա)՝ ներառյալ կայազորը²⁶: Ոչ ավելի, քան 3-4 հազ. բնակիչ կարող էին ունենալ իրենց տարածքով ամենամեծ ուրարտական կենտրոնները՝ Տուշպան (80-90 հա), «Ռուսախիմիլի էրդուրուկայի»-ն (Այանց/Այանիս, մոտ 80 հա) և «Վազա երկրի Արգիշթիխիմիլի քաղաք»-ը (Արգիշթիխիմիլի-Արմավիր՝ մոտ 100-120 հա): Շատ ավելի համեստ տարածք են ունեցել մյուս «քաղաքներ»-ը և ամրոցները, իսկ խոշոր կենտրոններից մի քանիսը՝ Սարդուրիխիմիլին (Հայկաբերդ/Չավուշեփե), «Ռուսախիմիլի Կիլբախիմիլի»-ն (Թոփրաք-բալե), «Ջիուկումու երկրի Խալդիի քաղաք»-ը (Արծկե/Քեֆ Քալեսի) և Ալթընթեփեն (Ծմին) ընդհանրապես չեն ունեցել «արտաքին քաղաք»: Ըստ այդմ, չափազանցված պետք է համարել Տուշպայի համար առաջարկված 50 հազ.²⁷, Արգիշթիխիմիլի և Կարմիր բլուրի բնակչության համար ենթադրվող համապատասխանաբար 30 հազ.²⁸ և 20 հազ. թվերը²⁹: Ուրարտական որևէ կենտրոն ոչ իր տարածքով, ոչ իր բնակչությամբ համադրելի չէ միջագետքյան քաղաքների հետ:

Ուրարտական շրջանում լեռնաշխարհում վկայված գյուղական բնակավայրերի տարածքը հիմնականում կազմում էր 0.1 – 5 հա և սակավ դեպքերում՝ զերազանցում 5 հա-ը³⁰: Բնակավայրերի մեծ մասի տարածքը կազմում էր 1 հա-ին մոտ: Ի տարբերություն «քաղաքներ»-ի՝ ուրարտական շրջանի գյուղական բնակավայրերը թե՛ զբաղեցրած տարածքով և թե՛ բնակչության թվով միանգամայն համադրելի են սիրիա-միջագետքյան գյուղական և գյուղատիպ բնակավայրերին: Դրանց տարածքը սովորաբար կազմում էր մինչև 1 հա, հազվադեպ էր անցնում 5-6 հա-ը՝ ոչ ավելի, քան 120-150 մարդու հասնող բնակչությամբ³¹:

²⁶ Kleiss W. 1980, Bastam, an Urartian Citadel Complex of the Seventh Century B.C., "American Journal of Archaeology", Baltimore / Princeton, 84/3, p. 301.

²⁷ Burney Ch.A. 1972, Urartian Irrigation Works, "Anatolian Studies" 22, Baltimore / Princeton, p. 183; Tarhan M.T. 2011, Başkent Tuşpa / The Capital City Tushpa, in: Köroğlu K., Könyar E. 2011 (eds.), *Urartu: Doğu'da Değişim / Urartu: Transformation in the East*, Istanbul, s. 291.

²⁸ Мартиросян А.А. 1974, Архистихинили. Археологические памятники Армении 8. Урартские памятники I. Ереван, с. 137.

²⁹ Հովհաննիսյան Կ.Լ. 1996, Ուրարտական ճարտարապետություն, Տիրացյան Գ. 1996 (խմբ.), Հայկական ճարտարապետության պատմություն, հ. 1, Երևան, էջ 94:

³⁰ Stü, օրինակ, Biscione 2003, Գլվ. աշխ. էջ 171-173, Fig. 8.4.

³¹ Wiggemann F.A.M. 2000, Agriculture in the Northern Balikh Valley: The Case of Middle Assyrian Tell Sabi Abyad, in: Jas R.M. 2000 (ed.), *Rainfall and Agriculture in Northern Mesopotamia, Proceedings of the Third MOS Symposium (Leiden 1999)*, "Publications de l'Institut historique-archéologique néerlandais de Stamboul" 88, Istanbul – Leiden, p. 193; Casana J. 2009, Alalakh and the Archaeological Landscape of Mukish: The Political Geography and Population of a Late Bronze Age Kingdom, "Bulletin of the American Schools of Oriental Research" 353, New Haven, p. 30, Tab. 3.

Առաջին գլխի հինգերորդ բաժնուն քննարկվում է Բիայնիլի-Ուրարտուում պաշտամունքային կառույցների և տաճարային ճարտարապետությանն առնչվող հարցեր: Առանձին անդրադարձ է արվում սեպագիր տեքստերում հիշատակվող և պաշտամունքային կառույցներ մատնանշող տերմիններին: Թեև դրանք բազմաթիվ են (^(NA4)*puṣi*, ^(GIS)*KA* ^(MES), ^(E)*susi*, ^(E)*É.DINGIR* ^(MES), ^(E)*BARA*, ^(E)*javani*, ^(E)*adumusi*, ^(E)*sir(i)hani* ևն), սակայն, դրանցից միայն մեկն է, որը կարելի է հստակ բնութագրել իբրև «տաճար»: Դա «սուսի»-ն է կամ «աշտարակ-տաճար»-ը³²:

Հիմնական խնդիրը, սակայն, կապված է «տաճար» հասկացության հետ: Կարծես, Բիայնիլի-Ուրարտուում ընդհանրապես «տաճար» հասկացությունն ընկալվել է իբրև «խալդիի տաճար»³³: Որքան էլ տարօրինակ թվա, պետության պաշտոնական դիցարանի առաջնակարգ աստվածներին նվիրված տաճարների կամ ճարտարապետական կառույցների գոյության որևէ վկայություն գոնե առայժմ հայտնի չէ: Այդ երևույթի պատճառը կարող էր լինել երկրում իշխող հզոր «խալդակենտրոն» գաղափարախոսությունը՝ կենտրոնացված արքայատան հովանավոր աստծո պաշտամունքի շուրջը: Ըստ այդմ, կարելի է ենթադրել, որ այլ աստվածությունների պաշտամունքն ու ծեսերն իրականացվել են ոչ այլուր, քան խալդի աստծո տաճարում կամ նրա հետ կապված որևէ կառույցի առջև: Ինչպես ուրարտական տաճարային ճարտարապետության ակունքները, այնպես էլ՝ դիցարանի բնութագրական աստվածների պաշտամունքային կենտրոններն ընդհանրապես, ընկած էին լեռնաշխարհի հարավում³⁴:

Առաջին գլխի վեցերորդ բաժնինը վերաբերում է Բիայնիլի-Ուրարտուում հաղորդակցության համակարգին: Ուրարտական սեպագիր աղբյուրներում պետության կողմից անցկացված ճանապարհների մասին առաջին տեղեկությունները հայտնի դարձան վերջերս, երբ 2008 թ-ին հրատարակվեց Սավաջքքի, ապա և, արդեն 2010 թ-ին՝ Բուլուփլընարի արձանագրությունը: Դրանցից առաջինում խոսվում է Ռուսա էրինենայրդու կողմից ճանապարհ անցկացնելու մասին: Երկրորդ արձանագրությունը, որը թողել է Արգիշթի Ռուսայրդին, հայտնում է Արածանի գետի վրա (ուրարտ. ^(D)*arsijani*) կամուրջներ կառուցելու մասին, որոնք անվանվել են Արգիշթիի անունով (*terubi tini* ^(M)*argištinili qaburzanili*): Ապա տեքստը հայտնում է ղեպի Բիայնիլի ճանապարհ (KASKAL, ուրարտ. *hari*) անցկացնելու մասին³⁵:

Բիայնական տերության ողջ կենսագործունեությունը հենվում էր հաղորդակցության զարգացած ցանցի վրա: Ճանապարհները վերահսկվում էին պետության կողմից կառուցված ամրոցների միջոցով, իսկ դրանց միջև ընկած տարածքներում գործում էին անրացված իջևանատուն-կայանները: Դրանք ունեին պահակազոր և սպասարկող անձնակազմ, ապահովված էին պարենամթերքով, փոխադրող տեխնիկայով, քառող կենդանիներով և ծիրով: Հնագիտորեն փաստագրված իջևանատների թիվն անցնում է երեք տասնյակը և վկայված են տերության գրեթե բոլոր հիմնական մայրուղիների վրա: Դրանք սովորաբար կառուցվել են «մեկօրյա ճանապարհ» հեռավորությամբ, ինչը կազմում է միջինը 25-30 կմ, իսկ հեռավորությունը կախված էր տեղանքից ու ճանապարհի բարդությունից: Այդ հեռավորությունը հավասար է 3 *bēru*-ի («կրկնաժամ ճանապարհ») և հանդիպում է միջագետքյան տարբեր դարաշրջանների տեքստերում ևս³⁶: Պետության կողմից կառուցված նման իջևանատներ հայտնի են Ատրեստանից: Դրանք կոչվել են *bū marditu*, իջևանատան պետի՝ LU.GAL *kalli*-u-ի տնօրինության ներքո³⁷: Ինչպես մենք ենք կարծում, ուրարտական տեքստերում բազմիցս վկայված և երբեմն նաև արքայի անունով անվանակոչված ^(E)*barzu/idib(i)dumi*-կառույցները կարող էին լինել իջևանատներ: Այդ համակարգի հետ էր կապված լինելու նաև ուրարտական տեքստերից մեկում հանդիպող ^(L)*KASKAL*-ծառայությունը (բառացի՝ «ճանապարհի մարդ»)՝

Բիայնական ճանապարհների ցանցն իր իջևանատներով հիշեցնում է ատրեստանյան «Արքայական ճանապարհ»-ը (KASKAL-LUGAL/*harrān šarri*)³⁹: Արեմենյան հաղորդակցության համակարգը և մասնավորապես՝ «Արքայական ճանապարհ»-ը⁴⁰, հավանաբար, փոխառված էր ասսուրա-ուրարտական օրինակից⁴¹: Հին Հայաստանի ճանապարհների մի մասը կրկնում էր ուրարտական շրջանի ճանապարհների երթուղին:

³⁶ Faist B. 2006, Itineraries and Travellers in the Middle Assyrian Period, "State Archives of Assyria Bulletin" 15, Helsinki, p. 148 and n. 4, 150.

³⁷ Levine L.D. 1989, K. 4675+ - The Zamua Itinerary, "State Archives of Assyria Bulletin" 3, Helsinki, p. 90.

³⁸ CTU IV, CT Kb-I Ro9.

³⁹ Kessler K. 1997, "Royal Roads" and other Questions of the Neo-Assyrian Communication System, in: Parpola S., Whiting R.M. 1997 (eds.), Assyria 1995, Proceedings of the 10th Anniversary Symposium of the Neo-Assyrian Text Corpus Project, Helsinki, September 7-11, 1995, Helsinki, pp. 129ff.

⁴⁰ Stü B. Briant P. 2002, From Cyrus to Alexander. A History of the Persian Empire, Winona Lake, Indiana, pp. 357ff.

⁴¹ Graf D.F. 1994, The Persian Royal Road System, in: Sancisi-Weerdenburg H., Kuhrt A., Cool Root M. 1994 (eds.), Achaemenid History VIII. Continuity and Change, Proceedings of the Last Achaemenid History Workshop, April 6-8, 1990, Ann Arbor, Michigan, Leiden, pp. 172-173; Belli O. 2001, Survey on Urartian Road Network in East Anatolia, in: Belli O. 2001d (ed.), Istanbul University's Contributions to Archaeology in Turkey (1932-2000), Istanbul, p. 374.

³² Salvini M. 1979a, Una 'bilingue' assiro-urartea, in: Carruba O. 1979 (ed.), Studia Mediterranea Piero Meriggi dicata, vol. I-II, Pavia, pp. 580ff.

³³ Պետրոսյան Ա. 2006, Հայոց ազգաձագման հարցեր, Երևան, էջ 261.

³⁴ Grekyan Y.H. 2006, The Will of Menua and the Gods of Urartu, "Aramazd: Armenian Journal of Near Eastern Studies" 1, Yerevan, pp. 150-195; Batmaz A. 2009, Urartu Anitsal Kaya Nişlerinin Olası Kaynakları, in: Sağlamtimur H. et al. 2009 (eds.), Altan Çilingiroğlu'na Armağan: Yukarı Denizin Kıyısında Urartu Krallığı'na Adanmış Bir Hayat / Studies in Honour of Altan Çilingiroğlu. A Life Dedicated to Urartu on the Shores of the Upper Sea, Istanbul, 2009, pp. 151-161; Çevik N. 2006-2007 [2008], The Gods and Temples, From the 2nd Millennium to the 1st Millennium B.C. A Comparative Study, "Anodos. Studies of the Ancient World" 6-7, pp. 135-136.

³⁵ Stü CTU I, A 14-227-30, ինչպես նաև A 14-1 Ro29-31, CTU I, A 11-83-14 տեքստերը:

Գլուխ Բ

ՈՒՍՏԱՎԱԿԱՆ ԳՈՐԾԸ ԲԻԱՅՆԻԼԻ-ՈՒՐԱՐՏՈՒՄ

Երկրորդ գլուխն ուսումնասիրում է Բիայնիլի-Ուրարտուի ռազմական կազմակերպվածությանն ու բանակաշինությանը վերաբերող խնդիրները: Կազմված է չորս բաժիններից: Առաջին բաժնում ռազմարվեստի պատմության տեսանկյունից քննարկվում է Զայկական լեռնաշխարհի ուշրոնգ – վաղերկաթեդարյան շրջանի սեպագիր և հնագիտական նյութը: Ինչպես հին Առաջավոր Ասիայի, այնպես էլ Զայկական լեռնաշխարհի ռազմարվեստի բնորոշ կողմն այդ շրջանում թեթև-անվավոր մարտակառքերի լայն կիրառությունն էր ռազմական գործում (GIS.GIGIR/*narkabtum/nūbalum*), որոնք փոխարինելու եկան մարտական ծանր սայլերին (GIS.MAR.GID.DA/*eriqqum*): Քննարկվում է ռազմարվեստ դրանց մուտք գործելու ժամանակաշրջանը, ռազմական գործում ձիերի կիրառությանը վերաբերող առաջին վկայությունները: Չիաքարչ թեթև մարտակառքերի լայն կիրառությունը ռազմական գործում հանգեցնում է արմատական փոփոխությունների, իսկ հետևակի՝ որպես հիմնական զորատեսակի դերն առժամանակ մղվում է հետմախորք⁴²:

Առանձին անդրադարձ է արվում Զայկական լեռնաշխարհի ռազմական պատմությանը վերաբերող գրավոր և հնագիտական նյութի ուսումնասիրությանը: Գրավոր աղբյուրներից հայտնի են դառնում նոր վկայություններ միջինասորեստանյան բանակի կազմում ընդգրկված նաիրյան և շուբիական զորքերի մասին⁴³: Բուն լեռնաշխարհում նկատվում է հասարակության կտրուկ ռազմականացում⁴⁴, ի հայտ են գալիս առաջնորդների և ռազմիկների թաղումներ, նկատվում է հատկապես զենքով հարուստ թաղումների աճ, ինչը խոսում է ռազմիկների խավի ձևավորման մասին⁴⁵: Այդ փուլի բնութագրական կողմներից մեկը հասարակության կտրուկ շերտավորումն էր՝ հասարակությանը կազմակերպելու և ուղղորդելու ունակ իշխող վերնախավով⁴⁶: Զնազիտական իրավիճակը համադրելի է գրավոր

աղբյուրների տեղեկություններին՝ Զայկական լեռնաշխարհում ձևավորված տարբեր «երկրներ»-ի և դրանց միությունների մասին: Այդ «երկրներ»-ի ռազմական կազմակերպվածության մասին գրավոր տեղեկությունների և պատերաստագրական աղբյուրների հիմնական մասը վերաբերում է պարեստանյան արքա Սալմանասար III-ի կողմից Ք.ա. 856 թ-ին «Արամու ուրարտացու» դեմ ձեռնարկված արշավանքին:

Երկրորդ գլխի երկրորդ բաժինը («Բանակաշինությունը Բիայնիլի-Ուրարտուում Ք.ա. 9-րդ դ-ում») վերաբերում է բիայնական/ուրարտական արհեստավարժ բանակի կազմավորմանը: Դա տեղի ունեցավ Իշպուլիհի և Մենուայի կողմից իրականացված բաղաբակա և ռազմական բարեփոխումների ընթացքում⁴⁷: Արհեստավարժ բանակի ձևավորման մասին է վկայում այն փաստը, որ այդ շրջանից սկսած սեպագիր տեքստերում կիրառությունից դուրս է մղվում զինված ուժերն արտահայտող ^{LU}KUR.KUR «երկներ(ի մարդիկ), աշխարհագոր» գաղափարագիրը: Փոխարենը, սեպագիր դպրությունը սկսում է օգտագործել ^{LU}huradi(e) տերմինը (գաղափարագիր՝ ^{LU}A.ST^(MES))⁴⁸:

^{LU}huradi(e) տերմինը հանդիպում է աքքադերենում որպես զորքի տեսակ և փոխառություն էր խուշերենից (հմնտ. խուռ. *huradi*՝ «խուշի (ռազմիկ)», «զինվոր»): Երևալի տեքստերում այն վերաբերում էր արհեստավարժ զինվորականությանը, որը մատակարարվում և պահվում էր պետության կողմից⁴⁹: Այդ տերմինով էին նշվում ընտրյալ զորքերը Միտաննիում: Միջինասորեստանյան ռազմական կառույցը մեծապես կրում էր միտաննական ազդեցությունը⁵⁰, իսկ *hurādu*-զինվորականությունը կազմել է միջինասորեստանյան բանակի կարևոր օղակներից մեկը⁵¹:

^{LU}huradi(e) տերմինի ընտրությունը պայմանավորված էր նաև դրա

into Bronze and Iron Age Sites in the Tsaghkahovit Plain, Republic of Armenia. “Türkiye Bilimler Akademisi Arkeoloji Dergisi” 13, Ankara, pp. 267ff.; Ավետիսյան Հ.Գ., Ավետիսյան Պ.Ս. 2006, Արարատյան դաշտի մշակույթը մ.թ.ա. XI-VI դարերում, Երևան, էջ 8-13; Ավետիսյան 2014, նշվ. աշխ., էջ 63-66; Smith 2003, նշվ. աշխ., էջ 166; Biscione R. 2009, The Distribution of Pre- and Protohistoric Hillforts in Iran, “Studi Micenei ed Egeo-Anatolici” 51, Roma, pp. 134-135; և այլն:

⁴⁷ Հմայակյան Ա.Գ. 1988, Իշպուլիհե և Միմուա արքաների ռազմական բարեփոխումների շուրջ, «Ազգ - պետություն - բանակ», Երևան, էջ 72-77; Հմայակյան Ա.Գ. 1994, Իշպուլիհե և Միմուա արքաների բարեփոխումների ծրագիրն ու բիայնական պետության և մշակույթի գոյացումը, Հայաստանի Հանրապետությունում 1991-1992 թթ. դաշտային հնագիտական աշխատանքների արդյունքների նվիրված գիտական նստաշրջան՝ նվիրված Գ.Ա. Տիրացյանի հիշատակին, Երևան, էջ 19:

⁴⁸ KYKH, c. 447; CTU II: 102f.

⁴⁹ Freydank H. 1976, Untersuchungen zur sozialen Struktur in Mittelassyrischer Zeit, „Altorientalische Forschungen“ 4, Berlin, S. 111sq.; Heltzer M. 1979, Some Problems of the Military Organization of Ugarit (Ugaritic *hur*d and Middle-Assyrian *hurādu*), “Oriens Antiquus” 18, Roma, pp. 245ff.; Vita J.-P. 2002, Warfare and the Army at Emar, „Altorientalische Forschungen“ 29/1, Roma, p. 124.

⁵⁰ Stillman N., Talis N. 1984, Armies of the Ancient Near East 3,000 BC to 539 BC, Worthing, p. 27; Jacob S. 2003, Mittelassyrische Verwaltung und Sozialstruktur: Untersuchungen, “Cuneiform Monographs” 29, Leiden – Boston, S. 191sqq.

⁵¹ Jacob 2003, նշվ. աշխ., S. 202sqq.

⁴² Drews R. 1993, The End of the Bronze Age: Changes in Warfare and the Catastrophe ca. 1200 BC. Princeton N.J., pp. 138, 142ff.

⁴³ Postgate J.N. 2008, The Organization of the Middle Assyrian Army: Some Fresh Evidence, in: Abrahams Ph, Battini L. 2008 (eds.), Les armées du Proche-Orient ancien (IIIe-Ier mill. av. J.-C.), Oxford, pp. 86-88.

⁴⁴ Ավետիսյան Պ. 2014, Հայկական լեռնաշխարհը մ.թ.ա. XXI-IX դարերում (սոցիալ-մշակութային ձևափոխումների դինամիկան ըստ հնագիտական սովորույթների), Գիտական գեղարվեստ, Երևան, էջ 65-66:

⁴⁵ Մայակյան Ա.Գ. 1965, Հայաստանի ցեղերի սպառազինության ու ռազմական կազմակերպության հարցերի շուրջը (Սևանի ավազանի նյութերի հիման վրա), «Պատմա-բանասիրական հանդես» I, էջ 283; Gevorgyan A. 2009, Reflections on Metal Production in Armenia during the Late Bronze and Early Iron Ages, “Aramazd: Armenian Journal of Near Eastern Studies” 4/2, Yerevan, p. 36ff.

⁴⁶ Badalyan R.S., Smith A.T., Avetisyan P.S. 2003, The Emergence of Sociopolitical complexity in Southern Caucasia: An Interim report on the Research of Project ArAGATS, in: Smith A.T., Rubinson K.S. 2003 (eds.), Archaeology in the Borderlands. Investigations in Caucasia and Beyond, Cotsen Institute Monograph 47. Los Angeles, pp. 144ff.; Badalyan R.S., Smith A.T., Khatchadourian L. 2010, Project ArAGATS: 10 Years of Investigations

սոցիալական բովանդակությամբ. ինչպես մենք ենք կարծում, հենց այդ տերմինն էր արտահայտում ծառայող և ծառայության իրավունքով պետական հողատարածքների տիրող զինվորականությանը:

Քիայնիլի-Ուրարտուում ռազմական բարեփոխումները եղել են շարունակական գործընթաց և հաջորդ վկայությունները վերաբերում են Սարգուրի Արգիշթորդու և Ռուսա Սարգուրորդու իշխանության տարիներին արված քայլերին, որոնք լուսաբանվում են երկրորդ գլխի երրորդ բաժնում: Բանակաշինության գործում արմատական քայլեր իրականացրեց հատկապես Ռուսա Սարգուրորդին: Ըստ երևույթին նրա քայլերը այս կամ այն կերպ կրկնել են ասորեստանյան արքա Թիգլաթպալասար III-ի իրականացրած ռազմական բարեփոխումները. Ռուսա Սարգուրորդու օրոք բանակն ամբողջությամբ վերակազմավորվեց ասորեստանյան օրինակով:

Բանակը բաղկացած էր երկու հիմնական մասից՝ «արքայական գնդից» և «մարգալին գործերից»: Ինչպես Ասորեստանում, Ուրարտուում ևս բանակի միջուկը դարձավ նոր կազմավորված «արքայական գունդ»-ը (աքքադ.՝ *kišir šarrūti*): Ուրարտական բանակի «արքայական գնդի» հիշատակությունների կարելի է հանդիպել ինչպես ասորեստանյան⁵², այնպես էլ՝ ուրարտական աղբյուրներում⁵³: «Արքայական գունդ»-ը գերազանցապես կազմված էր հեծելագործից և մարտակառքերից, որտեղ ծառայում էին քիայնական իշխող՝ ¹¹*marī(ni)* խավի անդամները:

Ռուսա Սարգուրորդու օրոք ձևավորվում են նաև մարգալին գնդերը: Դրանք ողջ տարին պահվում էին զենքի տակ, զինվորների ապրուստը հոգում էր պետությունը, պետությունն էր ապահովում նաև զենքը: Ռուսա Սարգուրորդուց սկսած բանակի զորագնդերի մեծ մասը ներկայացնում էին մարգալին գործերը:

Մշտական բանակի մյուս հատվածը կազմում էին կայագորային գործերը: Չենվելով հիմարևելյան տարբեր աղբյուրների վկայությունների վրա և հաշվի առնելով ուրարտական խոշոր կենտրոններում բացված գորանոցների զբաղեցրած տարածքն ու պետական պահոցների հնարավորությունները՝ յուրաքանչյուր մեծ և միջին մեծության ամրոցի կայագորի համար կարելի է ենթադրել հարյուրից երեք հարյուր զինվոր և յուրաքանչյուր փոքր ամրոց-ամրության համար՝ ոչ ավելի, քան հիսուն զինվոր: Չաշվի առնելով հնագիտորեն վկայված ուրարտական ամրոցների ընդհանուր քանակը՝ բերդապահ գործի թիվը Ք.ա. 8-րդ դ-ում մենք ենթադրում ենք 10-12 հազ. զինվորի սահմաններում և կարող էր հասնել 12-15 հազ-ի՝ Ք.ա. 7-րդ դ-ում:

Քիայնիլի-Ուրարտուում մշտական բանակի թիվը կարելի է հաշվել 20-25 հազ. մարդու սահմաններում, որի մոտ կեսը կազմելու էին կայագորային գործերը: Քիայնական սեպագիր աղբյուրները վկայում են զենքի կանչված ընդհուպ մինչև 30 հազ. ռազմիկների մասին, որի գրեթե կեսը կազմում էր հեծելագորը:

⁵² Mayer W. 1983. Sargons Feldzug gegen Urartu-714 v.Chr.: Text und Übersetzung. „Mitteilungen der Deutschen Orient- Gesellschaft“ 115, Berlin, S. 84, 86 (Z. 171, 191).

⁵³ CTU IV, CT Çav-I Ro 6.

Երկրորդ գլխի երրորդ բաժնում մանրամասն քննարկվում են նաև բանակի հրամանատարական կազմին, զորահավաքներին, զորատեսակներին, ռազմական հանդերձանքին և զինվածությանը վերաբերող գրավոր և հնագիտական տվյալները: Առանձին քննարկվում է բանակի էքնիկ կազմը, բանակում ընդգրկված ենթակա երկրների գործերին վերաբերող աղբյուրագիտական փաստերը, բանակում վարձկան ուժերի գոյության հնարավորությունն ու դաշնակից գործերին վերաբերող տեղեկությունները: Ենթադրվում է, որ պետությունը դիմել է միայն մասնակի զորահավաքների, քանի որ իշխանությունները խնդիր ունեին վերահսկողության տակ պահելու նաև երկրի՝ հարյուր հազարների հասնող կախյալ բնակչությանը: Կան հիմքեր պնդելու, որ մարդկային ուժի պակասը լրացնելու համար իշխանությունները ստիպված են եղել զորակոչել հողին անրացված կախյալներին, ինչն աստիճանաբար փոխել է բանակի էքնիկ պատկերը: Առաջին անգամ քննարկվում են զինվորների սննդակարգին, բանակի սպասարկող կամ քաղաքացիական անձնակազմին վերաբերող առկա տվյալները և ռազմական կազմակերպվածությանն առնչվող այլ հասցեր:

Չորրորդ բաժինը վերաբերում է Քիայնիլի-Ուրարտուում իրականացված ամրոցների և ռազմական այլ կառույցների շինարարությանը: Մեզ են հասել ամրոցների (É.GAL) կառուցման մասին հայտնող ավելի քան 55 արձանագրություն՝ սկսած Իշպուհի Սարգուրորդուց մինչև Ռուսա Արգիշթորդի: Տեքստերի մեծամասնությունը կազմվել է Մենուայի ժամանակ (35 հիշատակություն): Ընդհանուր առմամբ՝ հնագիտորեն վկայված ուրարտական ամրոցների թիվը հասնում է մոտ 300-ի: Դրանցից 13-ը ռազմավարական խոշոր կենտրոններ են կամ «քաղաքներ», որոնք հիշատակվում են անվանապես, 27-ը՝ բերդամրոցներ են, մնացյալ 254-ը տարբեր մեծության և հզորության ամրոց-ամրություններ են և անրացված իջևանատներ: Ի լրումն՝ փարատված չէ մոտ 30 ամրոցի ուրարտական պատկանելության հարցը: Անվանապես հիշատակվող ամրոցներից ոչ բոլորն է հնարավոր հնագիտորեն նույնականացնել, առավել ևս, ոչ բոլոր ամրոցներն են, որ աղբյուրներում հիշատակվում են որպես այդպիսին: Օրինակ, Բաստանը՝ ուրարտական ամենախոշոր ամրոցը, հանդես է գալիս որպես տաճար կամ տաճարային համալիր (É.BÁRA)՝ կրելով «Ռուսայի փոքր քաղաք» անունը (^m*rūsai URU.TUR*)⁵⁴: Չնագիտորեն վկայված ամրոցների քարտեզագրումը հնարավորություն է տալիս ոչ միայն ուրվագծելու քիայնական/ուրարտական իշխանության տակ գտնվող տարածքները, այլև՝ վեր է կանոնում առանձին ամրաշրջաններ և անրացված գոտիներ, որոնք պետության համար ունեին ռազմավարական նշանակություն: Նման անրացված գոտիների թիվը հասնում է տասնչորսի: Իրենց անրացվածությամբ այքի էին ընկնում պետության երկու՝ արևմտյան և հարավ-արևելյան «թևեր»-ին կառուցված ամրաշրջանները, ինչպես նաև պետության միջնաշխարհը և մայրաքաղաք Տուշպան պաշտպանող ամրությունների շղթան:

⁵⁴ KYKH, 419₁₋₇; CTU I, A 12-7₁₋₇.

Քիչայնական/ուրարտական բանակն իր ռազմական կազմակերպվածությամբ չէր զիջում հին առաջավորասիական այլ երկրների զինված ուժերին, որոշ առումներով անգամ գերազանցում էր նրանց, ինչի շնորհիվ ի գորու գտնվեց ապահովելու քիչայնական պետության գրեթե կետարյա գերիշխանությունը հին Առաջավոր Ասիայում:

Գլուխ Գ ՔԻՉԱՅՆԻԿ-ՈՒՐԱՐՏՈՒԻ ՏՆՏԵՍՈՒԹՅՈՒՆԸ

Երրորդ գլուխը բաժանվում է երեք բաժինների: Առաջին բաժնում ներկայացվում է Հայկական լեռնաշխարհի աշխարհագրական և բնակչության միջավայրը, ջրագրությունը, անտառները, մետաղահանքերը և դրանց վաղ շահագործման մասին հնագիտական և գրավոր աղբյուրների վկայությունները: Մանրամասն ներկայացվում է Քիչայնիկ-Ուրարտուի տնտեսական տարածքի ընդհանուր բնութագիրը: Ի տարբերություն ուշերոնգ – վաղերկաթեդարյան դարաշրջանի՝ ուրարտական իշխանությունները չեն փորձել հիմնավորվել ծ.մ. միջինը 2000 մ. և ավելի բարձր ընկած նախալեռնային և լեռնային գոտիներում⁵⁵: Պետության կենսագործունեությունը, ակնհայտորեն, կենտրոնացված էր լեռնաշխարհի ցածրադիր և գերազանցապես՝ հարթավայրային հատվածներում: Այդ առումով կարելի է նշել, որ Քիչայնիկ-Ուրարտուն հարթավայրային քաղաքակրթություն էր:

Ուրարտական պետական տնտեսական տարածքն ըստ էության նույնաման էր կենտրոնական իշխանությունների անմիջական վերահսկողության տակ գտնվող հարթավայրային/երկրագործական տարածքներին կամ «հովիտներ»-ին, իսկ մեկ կամ մի քանի մեծ «հովիտներ» կազմում էին վարչատնտեսական միավոր կամ «մարզ»: Նման միավորն ասորեստանյան աղբյուրներում հանդես է գալիս որպես *nagû*: Այդ տերմինը նշանակում է «(բարեբեր) հովիտ», «հարթավայր», «երկրագործական շրջան, պետության երկրագործական և բնակչության կենտրոնացման հիմնական տարածք»⁵⁶, որն ուներ ռազմավարչական/տնտեսական կենտրոն և ամրոց/ամրություններ՝ դրանք շրջապատող երկրագործական տարածքով և գյուղատիպ բնակավայրերով: Այդ առումով այն հիշեցնում խեթական *happiriya*-համակարգը⁵⁷: Հելլենիստական Հայաստանում դրա զուգահեռը, թերևս, մայրաքաղաք Արտաշատի շուրջը սփռված նրա տնտեսական տարածքն էր կամ *չօրա*-ն⁵⁸:

⁵⁵ Հայաստանի տարածքում ընկած նախաուրարտական և ուրարտական ամրոցների գտնվելու վայրերի համար տես Smith 2003, նշվ. աշխ., pp. 173ff.

⁵⁶ Zimansky P.E. 1990, Urartian Geography and Sargon's Eighth Campaign, "Journal of Near-Eastern Studies" 49/1, Chicago, pp. 10ff.; Գրեկյան Ե.Ն. 2002, Երկրագործական տարածքներն ու ոռոգման համակարգը հյուսիս-արևմտյան Իրանում ըստ սեպագիր աղբյուրների, «Պատմա-բանասիրական հանդես» 2 (160), Երևան, էջ 215-217:

⁵⁷ Beckman G. 1999, The City and the Country in Hatti, in: Klengel H., Renger J. 1999 (Hrsg.), Landwirtschaft im Alten Orient. Ausgewählte Vorträge der XLI. Rencontre Assyriologique Internationale, „Berliner Beiträge zur vorderen Orient“ 18, Berlin, p. 168.

⁵⁸ Հոյարյան Գ. 1998, Ոստան Հայոց գավառը Արտաշատի մերձքաղաքային տնտեսական տարածք, «Լրաբեր հասարակական գիտությունների» 2 (598), Երևան, էջ 172-176:

Ուրարտական կենտրոնական իշխանությունների վերահսկողության տակ գտնվող տնտեսական տարածքը չէր նույնաման տնտեսական քաղաքական վերահսկողության տակ գտնվող տարածքի կամ այլ կերպ ասած՝ նրա սահմանների հետ: Ուրարտուի տնտեսական տարածքը, ակնհայտորեն, առավել համեստ էր, կազմված էր մի քանի տասնյակ «հովիտներ»-ից, որոնց կարելի է հավելել այն գոտիները, ուր առկա էին բնական պաշարներ կամ ապահովում էին մուտք դեպի այդ պաշարները: Կարմիր բլուրի երկրագործական գոտին, օրինակ, կարող էր կազմել ոչ պակաս, քան 60-70 կմ², ինչը գրեթե հավասար է Կարմիր բլուրի գոտու շրջագծին մոտ 5 կմ շառավղով: Արգիշթիսիսիլի երկրագործական գոտին կարող էր ընդգրկել 120-150 կմ², որը համապատասխանում է Վանա լճի արևելյան ավազանի այն հովիտների տարածքին, որոնցում է հիմնվել են խոշոր բերդաքաղաքներ, ինչպես, օրինակ, Տուշպան էր, որի երկրագործական գոտին զբաղեցնում է մոտ 150 կմ², Հայկաբերդը, որը 190 կմ² զբաղեցնող երկրագործական գոտու կենտրոնն էր, Բաղնոցը՝ իր 110 կմ² երկրագործական գոտիով ևն:

Երրորդ գլխի երկրորդ բաժինը վերաբերում է տնտեսության հիմնական ճյուղերին: Ուրարտական սեպագիր աղբյուրներն իրենց կաղապարայնությամբ հանդերձ բավական խոսուն են, երբ տեղեկություններ են հաղորդում կենտրոնական իշխանությունների իրականացրած տնտեսական միջոցառումների և հատկապես՝ լայնածաված ջրանցքաշինության և խոպան հողերի յուրացման մասին: Կենտրոնացված մատակարարումների համակարգ կիրառող պետության համար երկրագործությունն ուներ կենսական նշանակություն. երկրագործությունն էր, ըստ էության, պայմանավորում քիչայնական պետության գոյությունը:

Ք.ա. 2-րդ հազ-ի վերջերին Հայկական լեռնաշխարհի գրեթե ողջ տարածքում և մասնավորապես՝ Վանա լճի ավազանում, ընդհուպ մինչև ուրարտական դարաշրջան տիրապետող էր անասնապահական կենցաղավարությունը, իսկ երկրագործությունն ուներ երկրորդական նշանակություն⁵⁹: Ուրարտական շրջանում պատկերը ճիշտ հակառակն էր: Պետության տնտեսության հիմքը երկրագործությունն էր, հատկապես՝ հացահատիկային մշակաբույսերի մշակությունը⁶⁰: Հացահատիկն ուներ

⁵⁹ Burney Ch.A. 1957, Urartian Fortresses and Towns in the Van Region, "Anatolian Studies" 7, London, p. 37; Taffet A., Yakar J. 1998, Politics and Religion in Urartu, in: Prince Takahito Mikasa 1998 (ed.), Essay on Ancient Anatolia in the Second Millennium B.C., "Bulletin of the Culture Center in Japan" 10, Wiesbaden, p. 135 and n. 4-5; Yakar J. 2011, Ethnoarkeolojik Veriler Işığında Doğu Anadolu'nun Urartu Döneminde Sosyo-Ekonomik Yapısı / The Ethnoarchaeology of the Socio-Economic Structure of East Anatolia in the Urartian Period, in: Köroğlu K., Konyar E. 2011 (eds.), Urartu: Doğu'da Değişim / Urartu: Transformation in the East, İstanbul, pp. 125ff.

⁶⁰ Քիչայնիկ-Ուրարտուն երկրագործության համար տես Меликишвили Г.А. 1954, Древневосточные материалы по истории народов Закавказья I. Наирри-Урарту, Тбилиси, с. 327 сл.; Пиотровский Б.Б. 1959, Ванское царство (Урарту), Москва, с. 133 сл.; Арутюнян Н.В. 1964, Земледелие и скотоводство Урарту, Ереван, с. 53 сл.; ինչպես նաև Zimansky P.E. 1998, Ancient Ararat: A Handbook of Urartian Studies, Delmar, New York, pp. 79-81-ում արված գրականությունը:

ծիսապաշտամունքային մեծ նշանակություն և բիայնացիների գերագույն՝
Խալդի աստվածը, նաև հացահատիկի աստվածություն էր: Ավելորդ չէ նշել
ուրարտական տոմարի՝ տիպիկ երկրագործական բնույթը⁶¹:

Տնտեսության մեջ անասնապահությունը, իհարկե, երկրորդական
չէր, բայց, այնուամենայնիվ, չուներ այն կենսական նշանակությունը, որը
հատկացվում էր երկրագործությանը: Ի տարբերություն, օրինակ, «ամայի
վայրեր»-ում այգիներ, խաղողուտներ և հացահատիկի ցանքերը զգելու
մասին արձանագրությունների մեծաթիվ հիշատակումների՝ ընդամենը
երկու տեքստ է մեզ հայտնում արքայի կողմից «գոն» (𐎡) կամ «փարախ»
(ուրարտ. *si/eršini*) կառուցելու մասին⁶², ընդ որում, դրանք նախատեսված
էին զոհաբերվելիք կենդանիներին պահելու համար և չունեին
տնտեսական նշանակություն⁶³: Ընդունելի չէ նաև այն տեսակետը, ըստ
որի՝ ուրարտական իշխանության շրջանում բնակչության հիմնական մասն
ապրել է կիսաքոչվոր կենցաղավարությամբ և սեզոնային տեղաշարժերով
պայմանավորված եղել խիստ շարժունակ՝ բարձրանալով ամառային
արոտավայրերը և ձմեռելով հարթավայրերում⁶⁴: Ստորև ներկայացվելիք
պատկերը՝ Բիայնիլի-Ուրարտուում հողատիրության բնույթի և հիմնական
արտադրող ուժի՝ հողին ամրացված կախյալների խավի մասին,
բացառում է նման հնարավորությունը:

Մյուս կողմից, բիայնացիների ծեռնարկած արշավանքների գլխավոր
նպատակներից մեկը դա կենդանի հոտերի թալանն էր: Ավարառված
անասնազվաթանակը լրացնելու էր այն հնարավոր բացը, որը
պետությունը կարող էր զգալ՝ անասնապահության համար
հարթավայրային գոտիների ընծեռած համեմատաբար սահմանափակ
հնարավորությունների պատճառով: Մեզ հասած տեքստերում Բիայնիլի
բշված անասունների թիվը հասնում է հսկայական չափերի՝ մոտ 300 հազ.
գլուխ խոշոր, 1 մլն-ից ավելի մանր եղջերավոր անասուն: Ավարից բացի
մեկ այլ աղբյուր էր հպատակ ժողովուրդներից զանձվող հարկերը, որը
ստացվել է հիմնականում ընտանի կենդանիներով:

Ուրարտական որոշ տեքստեր վկայում են երկրագործական
տարածքներում կամ «պետական հատված»-ում պահվող ոչխարների
հոտերի մասին, որոնք, ասորեստանյան զուգահեռներից դատելով,
պահվում էին զոհաբերությունների նպատակով կամ հատուկ արքայական
սեղանի համար: Դրանք նշվում են UDU.ŠE գաղափարագրով, որը կարելի
է թարգմանել որպես «հացահատիկով կերակրված ոչխար»⁶⁵: Ի
տարբերություն խոտով կերակրված ոչխարների (չում. *udu.ū*): Տվյալներ

⁶¹ Հմայակյան Ս.Գ. 1990, Վանի թագավորության պետական կրոնը, Երևան, էջ 76-78;
Taffet A. 1999, A Tentative Reconstruction of the Urartian Calendar of Festivals, "Anadolu
Araştırmaları" 15, İstanbul, pp. 369ff., 375ff.; Բաղդյան Մ. 2009, Տարին և Ուրարտուի
դիցարանի գերագույն եռյակը, «Մերձավոր Արևելք» VI, էջ 36-42:

⁶² KYKH, 80,2.4. 81.4; CTU I, A 5-68.2.4. A 5-69.4.

⁶³ Salvini M. 1986, Tušpa, die Hauptstadt von Urartu, in: Haas V. 1986 (Hrsg.), Das Reich
Urartu: Ein altorientalischer Staat im 1. Jahrtausend v. Chr., „Xenia" 17, Konstanz, S. 36sq.

⁶⁴ Wilkinson T. J. 2003, Archaeological Landscapes of the Near East, Tucson, pp. 197f., 204.

⁶⁵ Gelb I. J. 1965, The Ancient Mesopotamian Ration System, "Journal of Near-Eastern
Studies" 24/3, Chicago, p. 237.

կան նշելու նաև «պետական հատված»-ում պահվող բրդատու ոչխարների
մասին (չում. *udu.sig₂*, ուրարտ. UDU *erāšini* ⁽⁷⁾):

Բիայնիլի-Ուրարտուի ծնունդն իբրև երկրագործության վրա հիմնված
հին առաջավորափական տիպի պետություն անհրաժեշտ դարձրեց
ամբողջությամբ վերածնելու լանդշաֆտը հատկապես բերրի հողեր
ունեցող, սակայն, անջրդի հովտային շրջաններում: Արհեստական
ոռոգման վրա հիմնված երկրագործությամբ պետության համար
հիդրոշինարարությունն ուներ կենսական նշանակություն: Սեպագիր և
հնագիտական աղբյուրները վկայում են Բիայնիլի-Ուրարտուում ոռոգման
բարդ համակարգերի գոյության մասին⁶⁶: Ուրարտական վիճագրությունից
հայտնի է ջրանցքաշինության մասին տեղեկություններ պահպանած 30
արձանագրություն: Տեքստերի ճնշող մեծամասնությունը (21 տեքստ)
պատկանում է Մենուա Իշպուլիմորդուն, որոնցից 14-ը վերաբերում են
«Մենուայի ջրանցք»-ին: Այստեղ նշենք, որ վերջինիս երկարությունն
իրականում չի գերազանցում 56 կմ-ը և մայրաքաղաք Տուշպա էր
հասցնում տարեկան մոտ 40-45 մլն մ³ ջրով⁶⁷: Շուրջ 50 կմ է կազմել
Արարատյան դաշտավայրում անցկացված ջրանցքների ընդհանուր
երկարությունը: Ռուսա Արգիշթորդու օրոք Շարուր-Նախիջևանում
անցկացվում է իր երկարությամբ երրորդ ջրանցքը՝ Ֆերիաթ-բանալը
(Ֆերիաթ 2)՝ շուրջ 25-30 կմ երկարությամբ⁶⁸ և այլն:

Երեք արձանագրություն հայտնում են նաև ջրամբար կառուցելու
մասին: Ընդհանուր առմամբ, 2010 թ. դրությամբ, ուրարտական շրջանից
մեզ են հասել հնագիտորեն վկայված ավելի քան 110 ջրամբարների
հետքեր, որոնց մոտ 13 տոկոսը հետագա վերակառուցումների շնորհիվ
գործում է մինչև օրս: Այդ ջրամբարներից Քեշիչ-գյուլը զբաղեցնում է ավելի
քան 7 կմ² տարածք և կարող է ամբարել մինչև 40 մլն մ³ ջրով⁶⁹:
Ամենախոշորը Մեյդան Բողազի ջրամբարն է՝ ավելի քան 9 կմ²

⁶⁶ Առկա է խնդրին վերաբերող ընդարձակ գրականություն: Տե՛ս Շիրմազան Գ-ը. 1962,
Գրվագներ Հայաստանի ոռոգման պատմությունից, Երևան, էջ 5-61; Арутюнян 1964,
նշվ. աշխ., с. 11 сл.; Laessøe J. 1951, The Irrigation System at Ushu, "Journal of Cuneiform
Studies" 5, New Haven, pp. 21ff.; Ögün B. 1970, Van'da Urartu Sulama Tesisleri ve
Şamram (Semiramis) Kanalı, Ankara: Burney Ch.A. 1972, Urartian Irrigation Works,
"Anatolian Studies" 22, London, pp. 179ff.; Belli O. 1996, Doğu Anadolu Bölgeleri'nde
Keşfedilen Urartu Barajlarına Toplu Bir Bakış, "Belleten" 60/229, 638ff.; Garbrecht G.
1988, Water Management for Irrigation in Antiquity (Urartu 850 to 600 BC), "Irrigation and
Drainage Systems" 2/2, pp. 185ff.; նույնի 2004, Historische Wasserbauten in Ostanatolien –
Königreich Urartu, 9.-7. Jh. v. Chr., in: Ohlig C. 2004 (Hrsg.), Wasserbauten im Königreich
Urartu und weitere Beiträge zur Hydrotechnik in der Antike (= Schriften der Deutschen
Wasserhistorischen Gesellschaft (DWhG) e. Bd. 5., Siegburg, S. 1-103; և այլն:

⁶⁷ Garbrecht 2004, նշվ. աշխ., S. 17, 21ff., Abb. 10.

⁶⁸ Ալվազյան Ա. 1976, Արբա և ճանով բերդերը, «Լրագրեր հասարակական
գիտությունների» 9 (405), Երևան, էջ 91; Belli O., Sevin V. 1999, Nahçıvan'da Arkeolojik
Araştırmalar 1998 / Archaeological Survey in Nakhichevan, 1998, İstanbul, s. 27ff.

⁶⁹ Belli O. 1999b, Dams, Reservoirs and Irrigation Channels of the Van Plain in the Period of
the Urartian Kingdom, in: Çilingiroğlu A., Matthews R.J. 1999 (eds.), Anatolian Iron Ages 4,
Proceedings of the Forth Anatolian Iron Ages Colloquium held at Mersin, 19-23 May 1997,
"Anatolian Studies" 49, London, pp. 22-3, Figs. 14-15.

մակերեսով⁷⁰։ Ջրամբարներից առավել երկար ամբարտակն ուներ Մենդեղիքի ջրամբարը (գրեթե 1 կմ), իսկ Քյոշեբաշլի ջրամբարն ուներ առավել հաստաբետ ամբարտակը՝ 31.5 մ լայնությամբ⁷¹։ Ըստ այդմ, այն պնդումները, թե բիայնական տիրապետությունն ի գորու չի գտնվել ձևափոխելու լանդշաֆտը և այն հարմարեցնելու կենտրոնացված պետության պահանջներին, բացարձակապես տեղին չեն։ Ընդունելի չէ նաև այն կարծիքը, ըստ որի՝ Բիայնիկի-Ուրարտուում ջրանցքաշինությունը միտված էր հիմնականում անասնապահության կարիքները բավարարելուն, ինչի վրա շեշտադրում են հատկապես Թուրքիայի հետազոտողները⁷²։

Երրորդ գլխի երրորդ բաժինը վերաբերում է ուրարտական պետական կամ տաճարային/պալատական տնտեսությանը։

Մեր հետազոտությունները ցույց են տալիս, որ Բիայնիկի-Ուրարտուում ուներ վերաբաշխման վրա հիմնված գերկենտրոնացված տնտեսություն։ Այն կարելի է անվանել «ետատիզմ»⁷³ և ենթադրում էր տնտեսական փակ ցիկլ՝ սկսած նյութական միջոցների արտադրությունից մինչև պահեստավորում և վերաբաշխում։ Վերաբաշխման վրա հիմնված տնտեսության կազմակերպիչը տաճարը/պալատն էր⁷⁴։ Բազմաֆունկցիոնալ այդ կառույցն էր համակարգում երկրի տնտեսական կյանքը՝ երկրագործական և արհեստագործական աշխատանքները, անասնապահությունը, արտաքին առևտուրը, պետական պահոցների ու պաշարների համալրումը, հաշվառումը և դրանց բաշխումը տվյալ տնտեսական գոտում պետության հետ կապված քրոնական, վարչական, ռազմական, արհեստագործական և ընդհանրապես՝ սպասարկող ու ծառայող խավերին։

Պետական մատակարարումների հաշվին պահվող արքունիքի և պետության հետ կապված խավերին ապահովելու համար կենտրոնական իշխանությունները կառուցում էին խոշոր շտեմարաններ։ Դրանք կոչվում էին *'ari* և գտնվում էին ինչպես ամրոցների ներսում՝ կայազորի հսկողության տակ, այնպես էլ՝ երկրագործական տարածքների մերձավորությամբ, թերևս, որպես ամրացված կետ, ինչպիսիք էին ասորեստանյան աղբյուրներից հայտնի «քաղաք-շտեմարաններ»-ը (^{URU.E} *karme*)։

Շտեմարանների կառուցման մասին մինչ օրս հայտնի են չորս աղբյուրների թողած 37 արձանագրություն՝ մոտ 414 հազ. *kapi* ընդհանուր տարողություն մասին նշումով։ Ենթադրելով, որ մեզ հասած գրավոր աղբյուրներում վկայված բոլոր շտեմարանները շարունակվել են օգտագործվել մաս ք.ա. 7-րդ դ-ի առաջին կեսին, ապա դրանցում պահվող և վերաբաշխման ենթակա հացահատիկի քանակությունը բավարար կլիներ ողջ տարին հացով ապահովելու մոտ 6.5 հազ. ընտանիքի կամ մինչև 32.5 հազ. մարդու։ Արարտայան դաշտավայրում ք.ա. 9-8-րդ դդ-ում հիմնադրված 3 խոշոր կենտրոններին հարող երկրագործական գոտին (Արտաշատի ուրարտական ամրոց կամ Մենուախիմիկի, Էրեբունի, Արգիշթիխիմիկի)՝ շուրջ 30-35 հազ. հա, կարող էր ողջ տարին կերակրել 14 հազ. ընտանիքի կամ 56-70 հազ. բնակչություն։ Համեմատության համար նշենք, որ ասորեստանյան տերության գլխավոր երկրագործական գոտիներից մեկը՝ Խաբուր գետի ստորին ավազանը, նորաստեղծստանյան շրջանում ունենալու էր մոտ 30-35 հազ. բնակիչ և հաշվի առնելով ոռոգովի հողերի պոտենցիալը՝ մոտ 23-33 հազ. հա, ի գորու էր կերակրելու ընդհուպ մինչև 45 հազ. բնակչություն⁷⁵։ Ուրարտական տեքստերում հանդիպող գարու առավելագույն թիվն արտահայտված *kapi*-ներով հասնում էր 1022 հազ. 133-ի կամ մոտ 25.5 մլն. Լ-ի։ Այդ քանակությունը կարող էր ողջ տարին ապահովել ավելի քան 26.6 հազ. ընտանիքների կամ ընդհուպ մինչև 133 հազ. բնակչության սնունդը։

Ասվածը, այնուամենայնիվ, չի նշանակում, թե բիայնական տիրապետության տակ ընկած ողջ տարածքի բնակչությունը պարենավորվում էր պետության կողմից, ինչպես դա ենթադրվում է, օրինակ, Ուրի III հարստության համար (շուրջ 300 հազ. մարդ⁷⁶)։ Վերաբաշխման բիայնական համակարգն ավելի շուտ հիշեցնում էր երկայնական կամ նորպալատական շրջանի կրետական համակարգը, երբ միջոցների հավաքումն ու վերաբաշխումը պետության կողմից ուղղված էր հասարակության իշխող, սպասարկող և ծառայող խավերին⁷⁷, որից դուրս էր մնում համայնքը, մեր պարագայում՝ կախյալ և հպատակ բնակչությունը։

⁷⁰ Morandi Bonacossi D. 1996 [2012], Tra el fiume e la steppa. Insediamento e uso del territorio nella bassa valle del fiume Hābūr in epoca neo-assira. "History of the Ancient Near East, Monographs" 1, Padova, pp. 79, 195, 202s.

⁷¹ Kuşlu Y., Şahin Ü. 2009, Water Structures in Anatolia from Past to Present, "Journal of Applied Sciences Research" 5/12, p. 2113.

⁷² Erdem A.Ü. 2011b, Doğu Anadolu'nun Demir Çağı Aşiretleri, "Türkiye Üsual Bilimler Akademisi Arkeoloji Dergisi" 14, Ankara, s. 62-63; Çifei A., Greaves A.M. 2013, Urartian Irrigation Systems: A Critical Review, "Ancient Near Eastern Studies" 50, pp. 203ff.

⁷³ Բնութագրման համար տես Jones R.J.B. 2001 (ed.), Routledge Encyclopedia of International Political Economy, vol. 3, London – New York, pp. 1475ff. (statism).

⁷⁴ Միլիամիջագետքյան աշխարհում վերաբաշխման համակարգի համար տես, մասնավորապես, Polanyi K. 1944 [2001], The Great Transformation. The Political and Economic Origins of Our Time, Boston, pp. 53ff.; նույնի՝ 1957, The Economy as Instituted Process, in: Polanyi K., Arensberg C.M., Pearson H.W. 1957, Trade and Market in the Early Empires. Economics in History and Theory, Glencoe, Illinois, pp. 250ff.; Liverani M. 2006, Uruk: The First City (Edited and translated by Zainab Bahrani and Marc Van De Mieroop). London, pp. 7ff.; McGeough K.M. 2007, Exchange Relations at Ugarit, ANES Supplement 26. Leuven – Paris – Dudley, MA, pp. 20ff.

⁷⁵ Christakis K.S. 2011, Redistribution and Political Economies in Bronze Age Crete, "American Journal of Archaeology" 115/2, Baltimore / Princeton, pp. 200ff. Մայրցամաքային Հունաստանի համար տես Palaima T.G. 2004, Mycenaean Accounting Methods and Systems and Their Place within Mycenaean Palatial Civilization, in: Hudson M., Wunsch C. 2004, Creating Economic Order. Record-Keeping, Standardization, and the Development of Accounting in the Ancient Near East, vol. IV, Bethesda, Maryland, p. 284:

Առկա աղբյուրները թույլ են տալիս նշելու, որ Բիայնիլի-Ուրարտուում հաստատված հողատիրության ձևը սերտորեն ազդված էր հին առաջավորասիական և հատկապես՝ խեթա-միտանական և/կամ միջինասորեստանյան հողատիրական համակարգերից և դրանց յուրատեսակ սինթեզ էր: Միաժամանակ, ի տարբերություն Միջագետքի, ուր ենթադրվում է հողատիրության երեք ձև՝ ինստիտուցիոնալ, մասնավոր և համայնական⁷⁸, Բիայնիլի-Ուրարտուում մենք ենթադրում ենք հողատիրության երկու ձև՝ տաճարային/պալատական կամ այլ կերպ ասած՝ ինստիտուցիոնալ, և համայնական: Բիայնիլի-Ուրարտուում մասնավոր հողատիրություն մենք չենք տեսնում:

Բիայնիլի-Ուրարտուում հողատիրության հիմնական ձևը կապված էր *iškāru*-ծառայության հետ, որի վկայությանը մենք համոզվում ենք ուրարտական տեքստերից մեկում: Վկայություններ կան նաև այստեղ *ilku*-ծառայության գոյության մասին: Սրանք պայմանական հողատիրության ձևեր էին, երբ ծառայության դիմաց այն կատարողները պետությունից ստանում էին հողատարածքներ՝ այդ հողին ամրացված կախյալներով, նրանց էր պատկանում այդ հողից ստացվող բերքի մի մասը, բայց հողը չէր տրվում որպես սեփականություն և կարող էր հետ վերցվել, այն չէր կարող օտարվել կամ ժառանգվել, բայց կարող էր փոխանցվել հորից որդի, եթե որդին շարունակեր կատարել նույն ծառայությունը⁷⁹: Այդ համակարգին համոզիվում ենք նաև խեթական տեքստերից մեջ (*IL-KU, saḫhan*⁸⁰), Ուգարիթում, Միտանիում (*ilku*, խուռ. *unušše*) և վերջինիս ենթակա Առապիտեի թագավորությունում, այն դեռևս հինբաբելոնյան շրջանից սկսած գործում էր Բաբելոնիայում, իսկ Նորբաբելոնյան թագավորության անկումից հետո մուտք գործեց նաև Աքեմենյան տերություն: Հինառաջավորասիական զուգահեռներից հիմնական տարբերությունը կայանում էր նրանում, որ որպես գերագույն հողատեր համոզես էր գալիս պալատը/տաճարը (=պետությունը): Ըստ այդմ, պայմանագրային հարաբերությունների այնպիսի համակարգ, որը գործում էր սիրիամիջագետքյան աշխարհում (արքա – վարձակալ, տաճար – վարձակալ, խոշոր հողատեր – վարձակալ և վարձակալ – երկրորդ վարձակալ), Բիայնիլի-Ուրարտուում մենք չենք ենթադրում:

Հողերը բաժանվում էին մի քանի կարգի՝ «աղեղի հող» (A.ŠA GIŠ.BAN) կամ «աղեղի տուն» (աքք. *bīt qašti*), «ծիու հող» կամ «ծիու տուն» (A.ŠA ANŠU.KUR.RA կամ *bīt sisī*) և «նարտակառքի հող» կամ «նարտակառքի տուն» (A.ŠA GIŠ.GIGIR կամ *bīt narkabti*): Պետությունից բիայնացի զինվորականը կարող էր ստանալ առնվազն 6 հա հող՝ 2-4 աշխատող ձեռքով, եթե ծառայում էր հետևազորում, մոտ 8-10 հա և

առնվազն 4 աշխատող ձեռք, եթե ծառայում էր հեծելազորում, 15 և ավելի հա՝ առնվազն 6 աշխատող ձեռքերով, եթե մարտակառքի տեր էր: Այստեղ պետք է նկատի ունենալ, որ բիայնացի զինվորականը երկրագործական աշխատանքներով չէր զբաղվելու:

Աշխատող ուժի պակասը պետությունը լրացրել է լայնածավալ գերեվարությունների և նպատակային վերաբնակեցումների միջոցով: Մեզ հասած ուրարտական սեպագիր աղբյուրների տվյալներով՝ գերեվարվածների ընդհանուր թիվը կազմել է շուրջ 630 հազ. մարդ: Ընդ որում, ուշադրություն է գրավում, որ մեզ հասած աղբյուրներում գերիների մեջ տղամարդիկ կազմել են բավական փոքր թիվ, ըստ պահպանված տվյալների՝ ընդհանուր քանակի մոտ 4.2 տոկոսը: Փոխարենը՝ գերեվարվածների ճնշող մասը կազմել են կանայք և դեռահաս տարիքի երեխաները: Ինչպես երևում է՝ ուրարտացի իշխողները ոչնչացրել են չափահաս/գեներ կրելու ունակ արական բնակչությանը: Այդ առումով պատահական չէ նաև, որ գերեվարված տղամարդկանց կապակցությամբ ուրարտական աղբյուրները հատկապես շեշտում են նրանց կենդանի տանելու մասին (տես LU TT⁸¹/*šeḫiri* արտահայտությունը՝ «կենդանի տղամարդիկ» կամ «կենդանի (տարված) տղամարդիկ»: Այս երևույթն ամենևին խորթ չէր Հին Արևելքին⁸⁰:

Գերկենտրոնացված տնտեսության պայմաններում և քաղաքային կյանքի փաստացի բացակայությամբ պայմանավորված՝ Բիայնիլի-Ուրարտուից մենք չունենք երկրում ազատ տնտեսական/շուկայական հարաբերությունների գոյության որևէ վկայություն, օրինակ՝ տվյալներ երկրում ապրանքների առք ու վաճառքի, դրամի շրջանառության և շուկայական գների, վարկավորման, գրավադրման, փոխանակման կամ տնտեսական այլ գործունեության մասին: Այնուհաստից, տաճարային/պալատական համակարգը խոչնդոտ էր հանդիսացել մասնավոր ձեռնարկատիրության կայացման համար, ինչը բնութագրական էր տաճարային/պալատական համակարգ ունեցող այլ երկրների ևս, օրինակ՝ կրետենիկենյան աշխարհին⁸¹: Այդ նույն պատճառով՝ Բիայնիլի-Ուրարտուում ներքին տնտեսական կապերը խիստ թույլ էին, իսկ արտաքին առևտուրն ամբողջությամբ գտնվում էր պետության ձեռքին:

⁸⁰ Հունիական օրինակի համար տես Дьяконов И.М. 1963б, Община на древнем Востоке в работах советских исследователей. “Вестник древней истории” 1 (83), Москва, с. 16. «Աստվածաշնչից» հայտնի օրինակների համար տես Zorn J.R. 2014, War and Its Effects on Civilians in Ancient Israel and Its Neighbors, in: Nadali D., Vidal J. 2014 (eds.), The Other Face of Battle. The Impact of War on Civilians in the Ancient Near East, “Alter Orient und Altes Testament” 413, Münster, pp. 85-86.

⁸¹ Walberg G. 1995, Minoan Economy: An Alternative Model, in: Laffineur R., Niemeier W.D. 1995 (eds.), Politeia: Society and State in the Aegean Bronze Age. Proceedings of the 5th International Aegean Conference, University of Heidelberg, Archaeologisches Institut, 10-13 April 1994, vol. I, “Aegaeum” 12, Liège, pp. 157ff.: Հինառաջավորասիական և միկենյան զուգահեռների համար տես Liverani M. 1987, The Collapse of the Near Eastern Regional System at the End of the Bronze Age: The Case of Syria, in: Rowlands M., Larsen M., Kristiansen K. 1987 (eds.), Centre and Periphery in the Ancient World, Cambridge, pp. 66ff.

⁷⁸ Renger J. 1994, նշվ. աշխ., pp. 157ff.

⁷⁹ Postgate J.N. 1974, Taxation and Conscription in the Assyrian Empire, “Studia Pohl: Series Maior” 3, Rome, pp. 81ff.; նույնի՝ 1982, Ilku and Land Tenure in the Middle Assyrian Kingdom: A Second Attempt, in: Dandamayev M.A., Gershevitch I., Klengel H., Komoróczy G., Larsen M.T., Postgate J.N. 1982 (eds.), Societies and Languages in the Ancient Near East: Studies in Honour of I.M. Diakonoff, Warminster, p. 307; De Graef K. 2002, An Account of the Redistribution of Land to Soldiers in Late Old Babylonian Sippar-Amnānum, “Journal of the Economic and Social History of the Orient” 45/2, Leiden, p. 146.

Գլուխ Դ

ՔԻԱՅՆԻԿ-ՈՒՐԱՐՏՈՒ ԶԱՍԱՐԿՎՈՒԹՅԱՆ ՍՈՑԻԱԼԱԿԱՆ ԿԱԶՄԸ

Գլուխը բաղկացած է չորս բաժիններից: Առաջին բաժնում քննարկվում են Քիայնիկ-Ուրարտուի իշխող խավին վերաբերող տվյալները, որի առաջին ենթաբաժինը վերաբերում է արքայական ընտանիքի անդամներին: Քիայնական արքայի և արքայական ընտանիքի անդամների մասին տեղեկություններ ըստ էության հայտնի չեն, իսկ պատկերագրության մեջ հանդիպում ենք միայն սակավաթիվ վկայությունների: Նման «մթության» պատճառը երկրում իշխող «խալդակեցիներ» գաղափարախոսությունն էր, որը երկրորդ պլան էր մղում արքայի անձը: Սակավ են տեղեկությունները նաև թագուհիների մասին: Ուրարտական տեքստերից առայժմ հայտնի են միայն երեք կանանց անուններ, որոնցից մեկը վերականգնվում է մեր կողմից: Այդ անուններից միայն մեկի դեպքում վստահ կարող ենք նշել, որ նա թագուհի է: Խոսքը Կակուլիի մասին էր⁸²: Մենք ենթադրում ենք նաև, որ Սարգուրի Ռուսայորդու կինը կարող էր լինել ասորեստանյան արքա Աշշուրբանիպալի դուստրը:

Ռուսախիմիի Կիլբանիկայից (Թոփրաքքալե) հայտնաբերված և այդ կենտրոնի հետ կապված խավերին թվարկող տեքստում մենք վերականգնում ենք «հարեն» նշանակող գաղափարագիրը (բառացի՝ «պալատի կին ժողովուրդ», «պալատի կանայք»), ընդ որում, հայտնի է դառնում նաև հարեմի կանանց թիվը՝ 90 հոգի: Առանձին ենթաբաժնում քննարկում ենք նաև քիայնական/ուրարտական արքայատան դինաստիական կապերին վերաբերող տվյալները:

Չառորդ ենթաբաժնում քննարկվում է քիայնական/ուրարտական հասարակության իշխող խավը կամ «ազնվականություն»-ը՝ ^{LU}*mari(ni)*-ն: Այդ տերմինն ունի հնդարիական ծագում և վկայված է դեռևս Ք.ա. 2-րդ հազ-ի առաջին կեսի գրավոր աղբյուրներում՝ «ազնվական», «կառամարտիկ» նշանակությամբ (*maryannu*): Քիայնական/ուրարտական պատկերագրության ռազմի, «որս»-ի կամ «շքերթներ»-ի տեսարաններում պատկերված կառամարտիկ և հեծյալ ռազմիկները, ամենայն հավանականությամբ, ներկայացրել են ^{LU}*mari(ni)*-խավի անդամներին:

Չնարավոր է, որ Ուրարտուում ^{LU}*mari(ni)*-խավի անդամը արքայի հետ կապվում էր հատուկ երդումով: Կարծում ենք, որ ^{LU}*mari(ni)*-խավի անդամին արքայի կողմից տրվում էր բրոնզե գոտի, որը խորհրդանշում էր այդ կապը: Այդ առումով հետաքրքիր գուգահեռ կարող է լինել հինպարսկական *bandakā*-ն: Այդպես էին կոչվում պարսիկ ազնվականները, որոնց կրած լայն գոտիները (հինպարսկ. *ba'd* «կապ»), խորհրդանշում էին աքեմենյան արքայից արքային տրված հավատարմության երդումը⁸³: Մենք ենթադրում ենք, որ նման անձինք են, որ ուրարտական աղբյուրներում հանդես են գալիս որպես «քիայնացի» (^{KUR}*biainiše*) և որ

այդ տերմինը, որը սովորաբար հակադրվում է «բարբարոս»-ին (^{KUR}*luluniše*), չի նշանակում պարզապես Քիայնիկ-Ուրարտուի բնակիչ, այլ, ավելի շուտ, վերաբերում է Քիայնիկ-Ուրարտուի «քաղաքացուն»: Դրա հիմնառաջավորասիական գուգահեռը մենք տեսնում ենք Միտանիում՝ ի դեմս *hanigalbatūtu*-ծառայության: Այն ստանձնելով՝ այս կամ այն անհատը, ում հետ նաև՝ նրա ընտանիքը, դառնում էր «խանիզալբատցի», այն է՝ «միտանացի»⁸⁴:

Պատկանելությունը ^{LU}*mari(ni)*-խավին, ամենայն հավանականությամբ, ժառանգական էր: Միաժամանակ, հինարևելյան գուգահեռները կարող են հուշել, որ Քիայնիկ-Ուրարտուում ևս հնարավոր էր ծառայության միջոցով հասնել ^{LU}*mari(ni)*-աստիճանի: Չամենայն դեպս, հինարևելյան աղբյուրներից հայտնի է, որ այլ խավի պատկանող անձը արքայի հրամանով ստանձնում էր *maryannūtu*-ծառայությունը և դասվում էր «մարյանուներ»-ի շարքը⁸⁵:

Այդպիսով, կարելի է կարծել, որ Ուրարտուում ևս ^{LU}*mari(ni)*-ն ուներ զուտ սոցիալական իմաստ և ներկայացնում էր պետության վերնախավը: Նրա ծեռքին էր գտնվում քաղաքական, քրմական և ռազմական իշխանությունը երկրում կամ մասնակցում էր դրա իրականացմանը: ^{LU}*mari(ni)*-խավի անդամը, ենթադրելի է, ազատված էր հարկերից:

^{LU}*mari(ni)*-խավի շարքում ամենաբարձր դիրքը զբաղեցնում էին ^{LU}*tardašhe* կոչվող խմբի անդամները: Վերջիններս ներկայացնում էին քիայնական արքայի մերձավոր հարազատներին և երկրի խոշոր ազնվականական տներից սերող ռազմական/քրմական վերնախավի անդամներին՝ երկրի «մեծամեծներ»-ին, ինչպես անվանում էին նրանց ասորեստանցիները (LÚ.MAH.MEŠ/LÚ.GAL.MEŠ):

Սոտ հայտնի հոգի կազմող այդ խմբի անդամներն էին երկրի ռազմական, քաղաքական և հոգևոր կյանքի հիմնական դերակատարները: Այդ խմբին հասանելի էին պետական միջոցները (պետական արիեստանցների մետաղե արտադրանք, թանկարժեք մետաղներ, «պալատական» խեցեղեն, սնունդ, հագուստ ևն), ենթադրելի է, որ միայն այդ խմբի անդամներն իրավունք ունեին կրելու իրենց սեփական կնիքը: Կնիքը խորհրդանշում էր նրանց իշխանությունը և կապը պալատի/տաճարի հետ: Նրանք տիրել են հարուստ-դրվագված զենքերի և զինվորական հանդերձանքի, պարտավոր են եղել պահել ձի(եր), մարտակառք(եր) և մասնակցել արշավանքներին՝ կազմելով կառամարտիկ ուժերը: Միաժամանակ, տարբերվել են բնական պարվոք պայմաններով, իրավունք են ունեցել կառուցելու վիճակի հանդիսավոր դամբարաններ, որոնց ճարտարապետությունը միանգամայն համեմատելի է արքայական դամբարանների հետ:

⁸² Salvini M. 2014, Lo "scettro" d'oro della regina di Urartu, in: Ghidini M.T. 2014 (ed.), *Aurum. Funzioni e simbologie dell'oro nelle culture del Mediterraneo antico*, Roma, pp. 17f.

⁸³ Herrenschildt C. 1987, Banda "Servant", ii. Old Persian *bandaka*, in: Yarshater E. 1987 (ed.), *Encyclopædia Iranica*, vol. II, London – New York, pp. 683-684.

⁸⁴ von Dassow E.M. 2014, Levantine Politics under Mittanian Hegemony, in: Cancik-Kirschbaum E., Brisch N., Eidem J. 2014 (eds.), *Constituent, Confederate, and Conquered Space: The Emergence of the Mittani State*. "Topoi. Berlin Studies of the Ancient World" 17, Berlin – Boston, pp. 21ff.

⁸⁵ Cooper J., Schwartz G., Westbrook R. 2005, A Mittani-Era Tablet from Umm el-Marra, "Studies on the Civilization and Culture of Nuzi and the Hurrians" 15, Winona Lake / Maryland, p. 48.

Երկրորդ բաժինը վերաբերում է ուրարտական հասարակության ծառայող խավին: Ծառայող խավի հիմնական զանգվածը կազմել են «զինվորականներ»-ը՝ ^{LU}huradinili-ն: Այդ խավի մեջ առավել բարձր դիրք ունեին ^{LU}marini-«ազնվականության»-ը մաս կազմող ^{LU}kirimi-խմբի անդամները: Վերջիններս, հավանաբար, ներկայացրել են երկրի խոշոր ազնվականական տների կրտսեր անդամներին, թերևս նրանց, ովքեր հիմարուեսյան աղբյուրներում հանդես են գալիս որպես «մարյանուի եղբայր»⁸⁶: Եթե զուգահեռ տանենք միջնադարյան Հայաստանում գործող նախարարական համակարգի հետ, ապա ^{LU}kirine-ին ամենամոտ խավը կարող ենք համարել նախարարական տների կրտսեր անդամներին՝ սեպուհներին: Ծառայող խավի մեջ ենք մենք ներառում նաև այսպես կոչված «սպասավորներ»-ին (^{LU}IR/ERUM^{LU}hura): Հայտնի է, որ նրանք տիրել են հողերի, պետության համար կատարել տարբեր ծառայություններ և ընդգրկվել են նաև բանակի շարքերում որպես քաղաքացիական անձինք (զրագիրներ, զինագործներ, փայտագործ արհեստավորներ, դերձակներ, երաժիշտներ ևն):

Երրորդ բաժնում քննարկվում են հասարակության ստորին՝ կախյալների խավին վերաբերող տեղեկությունները: Ուրարտական աղբյուրներից դատելով՝ նորանված տարածքներում որպես աշխատուժ էին ծառայում գերեվարությունների ժամանակ ձեռք բերված «կանայք» (^{LU}MUNUS yediani) և «դեռահասներ»-ը (^{LU}ubše^{LU}ÉS.GAR): Այդ տերմինների համար հնարավոր է թվում վերականգնել նույն բովանդակությունը, ինչ շում. gurš-ը և geme₂-ն, այն է՝ «կախյալ տղամարդ աշխատավոր» և «կախյալ կին աշխատավոր»: Մեր կողմից վեր հանվող ^{LU}ÉS.GAR^(MES) տերմինը վկայում է, որ նրանք դիտվել են որպես պետական տնտեսության աշխատողներ (*iškāru*-աշխատանք կատարողներ) և հիմնականում բնակեցվել են գյուղական միջավայրում: Նշված «դեռահասներ»-ն ու «կանայք» չեն համարվել ստրուկներ, այլ դիտարկվել են որպես պետական սեփականություն, սահմանափակվել է նրանց տեղաշարժը: Այդ առումով նրանք նմանվել են *siluhlu*-կախյալներին կամ «ճորտեր»-ին⁸⁷ միջինասորեստանյան դարաշրջանում, և NAM.RA/*arnuvalaš*-խմբի մարդկանց՝ խեթական տերության գոյության շրջանում⁸⁸: Այստեղ տեղին է հիշել Սպարտայի նվաճյալ բնակչության՝ հելոտների կարգավիճակը⁸⁹ և

կարելի է զուգահեռ տանել «մշակներ»-ի խավի հետ արդեն Արտաշեսյան Հայաստանում⁹⁰: Այդպիսով, մեր կարծիքով, ուրարտական պալատական/տաճարային տնտեսության հիմնական արտադրող խավը եղել են հողին ամրացված «կախյալներ»-ը կամ «պետական ճորտեր»-ը: Ստրկական ուժի կիրառություն Ուրարտում մենք չենք տեսնում:

Եվ վերջին՝ չորրորդ բաժինը վերաբերում է «հպատակների խավ»-ին: Վերջիններիս շարքում մենք ներառում ենք տեղական բնակչությանը, որը պահպանել է իր համայնական կառույցը և ներքին ինքնավարությունը, վարել սեփական տնտեսություն, իսկ բիայնական գերիշխանության հանդեպ դիրքորոշումն արտահայտվել է լոյալությամբ և ստանձնած պարտավորությունների կատարմամբ: Նույնը վերաբերում է այն տարածքներին, որոնց բնակչությունը բիայնական նվաճումից հետո թողնվել է տեղում: Այդ դեպքում տեքստերում շեշտվում է երկիրը «բնակչությանը հանդերձ իմ երկրին» ավելացնելու մասին միտքը (^{LU}tarsuanarami abiliidubi^{KUR}ebanukiēdi): Հպատակների խավի մեջ ենք ներառում նաև վերաբնակիչներին: Ի տարբերություն Ասորեստանի՝ Բիայնիլի-Ուրարտում նպատակային վերաբնակեցումների մասին տեղեկությունները խիստ սակավ են: Այնուամենայնիվ, հայտնի մի քանի վկայությունները թույլ են տալիս մտածելու, որ նվաճված համայնքը տեղահանվել և վերաբնակեցվել է տերության այլ տարածքում՝ պահպանելով համայնքի ամբողջականությունը: Այդ օրինակները համադրելի են ասորեստանյան աղբյուրների տեղեկություններին՝ նվաճված երկրի բնակչությանը իր ունեցվածքով տեղահանելու և «իմ երկրի մարդիկ» համարելու (*ana nišē*(UN.MEŠ) *māṭiya*(KUR-ia) *ammu*) կամ «Ասորեստանի ժողովրդին հավելելու» մասին (...*itti nišē māṭ*(KUR) *aššur amnišunūti*)⁹¹:

Եզրակացություն

Բաժնում, իբրև աշխատանքի անփոփում, ներկայացված է Բիայնիլի-Ուրարտուի պետության և հասարակության ուսումնասիրության հիմնական արդյունքները: Գրավոր (սեպագիր) և հնագիտական տվյալների հետազոտություններից մենք հանգել ենք հետևյալ եզրակացություններին:

1. Բիայնիլի-Ուրարտում աստվածապետություն էր: Դիցարանի գերագույն՝ Խալդի աստվածն ընկալվում էր իբրև արքա, ուն անունից Խալդի աստծո «տեղապահ»-ն իրականացնում էր երկրի կառավարումը:
2. Երկրի կառավարումն իրականացվում էր մայրաքաղաքից՝ բազմաստիճան և մեծաթիվ պաշտոնեության միջոցով: Ուրարտական սեպագիր աղբյուրները տեղեկություններ են տալիս կառավարման համակարգում գոյություն ունեցող առնվազն տասնչորս տարբեր պաշտոնների մասին: Ինքն այլ պաշտոններ վերաբերում են ծառայող և սպասարկող անձնակազմին: Եվս տասը պաշտոնների մշանակությունը մնում է առայժմ անհայտ:

⁸⁶ Jankowska N.B. 1981. Life of the Military Élite in Arrapḫe, in: Morrison M.A., Owen D.I. 1981 (eds.), Studies on the Civilization and Culture of Nuzi and the Hurrians (in Honor of E.R. Lacheman on His 75th Birthday), Winona Lake, Indiana, pp. 195ff.

⁸⁷ Postgate 2008, նշվ. աշխ., pp. 88-89; Wiggemann 2000, նշվ. աշխ., p. 174.

⁸⁸ Hoffner H.A., Jr. 2002. The Treatment and Long-Term Use of Persons Captured in Battle according to the Mašat Texts, Yener A.K., Hoffner H.A., Jr. 2002 (eds.), Recent Developments in Hittite Archaeology and History, Papers in Memory of Hans G. Güterbock. Winona Lake, pp. 61 ff.

⁸⁹ Հելոտների խավի համար տես Cartledge P. 2002, Sparta and Lakonia. A Regional History 1300-362 BC (Second Edition), London – New York, pp. 138ff. Հին Առաջավոր Ասիայում այդ խավի բնորոշումը որպես «հելոտներ»-ի կիրառում է Բգրի Դյակոնովը: Տե՛՛ք Дьяконов И.М. 1973. Рабы, илоты и крепостные в ранней древности. “Вестник древней истории” 4 (126), Москва, с. 11 сл., 17 сл.

⁹⁰ Տե՛ն Մարգարյան Գ.Խ. 1962, Դաստակերտները և ազարակները V դարի հայկական աղբյուրներում, «Պատմա-բանասիրական հանդես» 3 (18), Երևան, էջ 87-94:

⁹¹ Մանրամասն տես Oded B. 1979, Mass Deportations and Deportees in the Neo-Assyrian Empire, Wiesbaden, pp. 81 ff.

3. Բիայնիլի-Ուրարտուում ուներ վերաբաշխման համակարգի վրա հիմնված գերկենտրոնացված տնտեսություն, որը մենք բնութագրում ենք իբրև «լտատիզմ»:
4. Ի տարբերություն Միջագետքի, ուր ենթադրվում է հողատիրության երեք ձև՝ ինստիտուցիոնալ, մասնավոր և համայնական, Բիայնիլի-Ուրարտուում տեսանելի է հողատիրության երկու ձև՝ տաճարային/պալատական (ինստիտուցիոնալ) և համայնական: Մասնավոր հողատիրության գոյություն Ուրարտուում մենք չենք տեսնում:
5. Որպես գերագույն հողատեր Բիայնիլի-Ուրարտուում հանդես էր գալիս տաճարը/պալատը (=պետությունը), իսկ հողատիրության համակարգը ազդված էր հին առաջավորասիական և հատկապես՝ խեթամիտաննական ու միջինասորեստանյան հողատիրական համակարգից:
6. Պալատական/տաճարային տնտեսության հիմնական արտադրող խավը եղել են հողին անբացված «կախյալներ»-ը կամ «պետական ճորտեր»-ը: Ստրկական ուժի կիրառություն Ուրարտուում չի երևում:
7. Պայմանական հողատիրության իրավունքով պետությունից ստացված կալվածքները կամ «դաստակերտներ»-ն ընդգրկել են տասնյակ հա հողատարածք և, թերևս, կոչվել են *burganani*: Վերջինս կարող էր նշանակել «աշտարակ»՝ նախատիպ ունենալով միտաննական *dimtu*-կալվածքը (բառացի՝ «աշտարակ»):
8. Պալատական/տաճարային տնտեսության մաս են կազմել արհեստանոցները: Դրանք պատվերները ստացել են պետությունից, արհեստավորներն ազատ չեն ստեղծագործել այլ, կատարելով պետպատվերը, արտադրել են ստանդարտացված արտադրանք: Պետությունն է մատակարարել հումքը և հոգացել նրանց ապրուստը:
9. Կան տվյալներ պետության կողմից չափ ու կշռի միավորների ստանդարտացման կամ պետական միավորների հաստատման մասին: Կշռի հիմնական միավոր էր սահմանվել տաղանդը՝ 35 կգ արժեքով: Այն կազմում էր 50 «մինա», իսկ 1 «մինա»-ի արժեքը հավասար էր 700 գր-ի: Մեկ տաղանդը կամ 50 մինան հավասար էր 3000 սիկլի՝ 1 մինա = 60 սիկլ հարաբերակցությամբ: Ըստ այդմ՝ 1 ուրարտական սիկլի արժեքը կազմում է մոտ 11.7 գրամ, որը 1 սիկլի արժեքն է նաև փոքրասիական-լևանտ-սիրիական համակարգում («խեթական սիկլ»): «խեթական սիկլ»-ի կիրառությունը Բիայնիլի-Ուրարտուում կարող էր պայմանավորված լինել արտաքին առևտրում ուշխեթական թագավորությունների ունեցած միջնորդ դերակատարությամբ:
10. Բիայնիլի-Ուրարտուում իշխող և հպատակ խավերի միջև շփումը հասցված էր նվազագույնի: Տերության բնակչության զգալի մասը կազմող հպատակ և կախյալ խավերը այդպես էլ չեն ինտեգրվել բիայնական պետական համակարգին, հաղորդակից չեն դարձել բիայնական տերունական մշակույթին, նրանց շրջանում չի տարածվել իշխողների լեզուն: Բիայնական պետական համակարգից դուրս մնալով՝ այդ խավերը սպասում էին միայն համակարգի փլուզմանը և հետագայում լրացրեցին այն վակուումը, որն առաջ եկավ համակարգի փլուզումից հետո:

ԱՏԵՆԱԽՈՒԹՅԱՆ ԹԵՄԱՅՈՎ ՀԵՂԻՆԱԿԻ ՀՐԱՊԱՐԱՎՈՒՄՆԵՐԸ

1. Ուրարտու և Մանա (մերձորմյան ավազանում ուրարտական տիրապետության հաստատման խնդրի շուրջ), «Արևելք», Երևան, 2001, էջ 5-19:
2. Ուաուշի ծակատամարտը (պատմա-համեմատական վերլուծություն), «Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ», պրակ 21, Երևան, 2002, էջ 180-199:
3. «Երկրագործական տարածքներն ու ոռոգման համակարգը հյուսիս-արևմտյան Իրանում ըստ սեպագիր աղբյուրների», «Պատմա-բանասիրական հանդես», թիվ 2 (160), Երևան, 2002, էջ 214-232:
4. Ուրարտական աստվածապետության առանձնահատկությունների շուրջը. Ուրարտուի արքաները (նախնական դիտարկումներ), «Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ», պրակ 23, Երևան, 2004, էջ 315-338:
5. Գյուլեյեջի ուրարտական արձանագրությունը, «Պատմա-բանասիրական հանդես», թիվ 1 (165), Երևան, 2004, էջ 224-252:
6. Դրվագներ ուրարտա-մուծաձիրյան հարաբերությունների պատմությունից, «Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ», պրակ 24, Երևան, 2005, էջ 277-294:
7. Տիգրանյան Չայաստան. ընտրովի սահմաններ, ընտրովի աշխարհագրություն, «Տիգրան Մեծ. Գահակալության 2100 ամյակ» (Ջեկուցումների հիմնադրույթներ), Երևան – Օշական, 2005, էջ 49-50:
8. Կինն Ուրարտուում. Ուրարտուի թագուհիները: «Շնորհի ի վերուստ. առասպել, ծես և պատմություն», Պետրոսյան Ա. 2008 (խմբ.), Հողվածների ժողովածու նվիրված Սարգիս Հարությունյանի 80-ամյակին, Երևան, 2008, էջ 292-309:
9. Սաղոդրի անվան մեկնության մի նոր փորձ. Ավետիսյան Պ., Պետրոսյան Ա. 2010 (խմբ.), Խալդյան գրություններ... Հողվածների ժողովածու նվիրված Բորիս Պիտրովսկու 100-ամյակին: Երևան, 2010, էջ 78-87:
10. Վանը հնադարում (Տուրուշպա, Տուշպա, Տոսպ), «Պատմա-բանասիրական հանդես», թիվ 3 (185), Երևան, 2010, էջ 3-19 (համահեղինակ՝ Ա. Հմայակյան):
11. Վանի թագավորության անկման խնդրի շուրջ, Բարխուդարյան Վ.Բ. 2013 (գլխ. խմբ.), Հայկագուհիներ. առասպել և պատմություն, Երևան, 2013, էջ 64-82:
12. Տուշպա քաղաքը և բիայնական (ուրարտական) պետության կազմավորման որոշ հարցեր, Մարության Հ.Տ. 2013 (խմբ.), Հայաստանի մայրաքաղաքները, Գիրք I. Վան (Վան քաղաքի առաջին հիշատակության 2865-ամյակին նվիրված միջազգային գիտաժողովի նյութերի ժողովածու [7-9 հոկտեմբերի 2010թ.]), Երևան, 2013, էջ 48-58:
13. Ուրարտական տերության անկման բնակլիմայական վարկածը, Փիլիպոսյան Ա., Ավետիսյան Հ., Մարության Հ., Պետրոսյան Հ., Ավետիսյան Պ. 2013 (խմբ.), Պատմաշնչակութային ժառանգության պահպանման հիմնախնդիրները: Միջազգային գիտաժողովի նյութեր [25-27 սեպտեմբեր 2010թ.]), Երևան, 2013, էջ 12-13:
14. Էթիոնցիները ուրարտական պատկերագրության մեջ, Հողվածների ժողովածու նվիրված Գ. Տիգրայանի ծննդյան 85-ամյակին, «Հին Արևելք», հատոր 1 (6), Երևան, 2014, էջ 36-56:
15. An Urartian Bracelet from Gilan, "Iran and the Caucasus" 8/1, Leiden, 2004, pp. 1-6 (co-author: T. Dalalian).

16. Urartian Oracle Texts? (Preliminary Study), in: Дандамаева М.М., Коган Л.Е., Козлова Н.В., Медведская И.Н. 2005, ЭДУББА вечна и постоянна. Материалы конференции, посвященной 90-летию со дня рождения Игоря Михайловича Дьяконова, Санкт-Петербург, 2005, pp. 39-50.
17. The Will of Menua and the Gods of Urartu, "Aramazd: Armenian Journal of Near Eastern Studies" 1, Yerevan, 2006, pp. 150-195.
18. Review of: Seidl U. 2004. Bronzekunst Urartus. Mainz am Rhein, "Aramazd: Armenian Journal of Near Eastern Studies" 1, Yerevan, 2006, pp. 254-260 (co-author: S. Hmayakyan).
19. When the Arrows are Depleted (Towards the Fall of the Urartian Empire), "Aramazd: Armenian Journal of Near Eastern Studies" 4/2, Yerevan, 2009, pp. 98-126.
20. The Battle of Uauš Revisited, in: Kosyan A., Petrosyan A., Grekyan Y. 2010 (eds.), Urartu and Its Neighbors. Festschrift in Honor of Nicolay Harutyunyan in Occasion of His 90th Birthday (22-24 September, 2009, Yerevan), "Aramazd: Armenian Journal of Near Eastern Studies" 5/1-2, Yerevan, 2010, pp. 83-108.
21. Storage Buildings of Erebuni and New *Pithos* Inscriptions, Stronach D., Thrane H., Goff C., Farahani A. 2010, Erebuni 2008-2010, in: Kosyan A., Petrosyan A., Grekyan Y. 2010 (eds.), Urartu and Its Neighbors. Festschrift in Honor of Nicolay Harutyunyan in Occasion of His 90th Birthday (22-24 September, 2009, Yerevan), "Aramazd: Armenian Journal of Near Eastern Studies" 5/1-2, Yerevan, 2010, pp. 129-130.
22. Van. La première capitale d'Arménie, in: Donabedian P., Moutafian C. (éd.), Les douze capitales d'Arménie, Marseille, 2010, pp. 50-61 (coauteur: S. Hmayakyan).
23. Haldi and Aššur: Supreme Gods of Urartu and Assyria, International Symposium on East Anatolia – South Caucasus Cultures, 10-13 October, 2012, Erzurum, 2012, p. 42.
24. Urartu Devlet Pantheonu, "Aktuel Arkeoloji" 31, İstanbul, 2013, s. 130-137.
25. When the Gods Leave People (The Climatological Hypothesis of the Collapse of the Urartian State), in: Kosyan A., Grekyan Y., Bobokhyan A. 2013-2014 [2014] (eds.), The Black & the White: Studies on History, Archaeology, Mythology and Philology in Honor of Armen Petrosyan in Occasion of His 65th Birthday, "Aramazd: Armenian Journal of Near Eastern Studies" 8/1-2, Yerevan, 2014, pp. 57-94.
26. Helmet and Beard: Depicting of Enemies in Urartian Bronze Art, in: Özfirat A. 2014 (ed.), SCRIPTA. Arkeolojiyle Geçen Bir Yaşam İçin Yazılar. Veli Sevin'e Armağan / Essays in Honour of Veli Sevin. A Life Immersed in Archaeology, İstanbul, 2014, pp. 155-173.
27. The Regnal Years of the Urartian Kings Arğišti Menuaḫi and Sarduri Arğištiḫi, "Aramazd: Armenian Journal of Near Eastern Studies" 9/1, Yerevan, 2015, pp. 91-124.
28. The Gods Aššur and Haldi in the Mountains / Dağlık Bölgenin Tanrıları: Haldi ve Assur, in: Işıklı M., Can B. 2015 (eds.), International Symposium on East Anatolia – South Caucasus Cultures, vol. I, Cambridge, 2015, pp. 388-402.
29. Urartian Inscribed Bronze Artifacts from the Reza Abbasi Museum, Iran, "Aramazd: Armenian Journal of Near Eastern Studies" 9/1, Yerevan, 2015, pp. 154-158 (co-author: P. Kashani).
30. A Note on the Toprakkale Tablet, "Nouvelles Assyriologiques Brèves et Utilitaires", N^o1, 2016, Paris, p. 54-56.

ГРЕКЯН ЕРВАНД АМБАРЦУМОВИЧ

БИАЙНИЛИ-УРАРТУ: ГОСУДАРСТВО И ОБЩЕСТВО (ИСТОРИКО-АРХЕОЛОГИЧЕСКОЕ ИССЛЕДОВАНИЕ)

Резюме

В представленной работе на основе целостного изучения письменных и археологических материалов исследуется структура урартского государства и общества, а также рассматриваются отдельные аспекты таких вопросов, как система управления, политическая и экономическая география, военное дело, социально-общественный строй, этническая история, язык и письменность, искусство, верования и религия урартского государства. Изучение данной темы позволяет наметить основы зарождения урартской цивилизации, наследие которой отпечаталось на ландшафте и оставило свой след на обитателях Армянского нагорья.

Государство Урарту представляло собой "равнинную цивилизацию" древнепереднеазиатского типа, существование которой во многом было обусловлено земледелием, основанным на искусственном орошении. В отличие от эпох поздней бронзы – раннего железа, жизнедеятельность урартского государства была сосредоточена в низменных и особенно в равнинных регионах. Вследствие формирования подобной государственной модели появилась необходимость коренного преобразования ландшафта и обоснования в равнинных областях с плодородной, но не орошаемой землей. Доказательством тому – развитое гидростроительство и преобразование малонаселенных равнинных долин в центры, обеспечивающие жизнедеятельность государства, с высокой концентрацией населения и экономических ресурсов. Также этой цели служили осуществляемые урартским государством ширококомасштабные переселения и взятие в плен целых племен. Последствия подобных кампаний испытали на себе ¼ населения, т.е. около 1 млн. человек.

Урарту являлось государством храмово-дворцового типа, а экономический строй можно квалифицировать как "этатизм", основанный на системе перераспределения. Организатором экономики, основанной на перераспределении, выступает так называемый "храм-дворец". Основной производящей прослойкой храмово-дворцового хозяйства были "зависимые" или "илоты", которые назывались "юношами" (зависимый работник мужского пола юного возраста) и "женщинами" (зависимая работница женского пола). В Урарту не предполагается использование рабского труда.

Основной вид земельной собственности в Урарту можно квалифицировать как условное землевладение, где в качестве главного распорядителя и фактического владельца земельных ресурсов выступал опять-таки храм-дворец. Выделяются две формы землевладения: храмово-дворцовое

(институциональное) и общинное. Частное землевладение в Урарту не предполагалось.

Градостроительство как таковое в Урарту отождествлялось с возведением укрепленного храмово-дворцового комплекса, и само понятие "градостроительства" здесь применимо лишь по той причине, что около подобных центров были выявлены следы размещения жилой части, призванной обслуживать данный комплекс. Такая жилая часть называлась "внешним городом" или смежным поселением.

Вместе с тем сам тип урартской государственности – храмово-дворцовый – исключал возможность какой бы то ни было активной городской жизни в стране, а население городов (или, по крайней мере, его значительная часть) не вело собственного хозяйства и существовало исключительно за счет государственных снабжений. По этой же причине урартский город имел ограниченное население, численность которого была пропорциональна тем функциям, которые были возложены на данный центр, а "население" всего лишь обслуживало "город".

Ни один урартский город не сопоставим с месопотамскими городами по своей территории и численности населения. В условиях сверхконцентрированного хозяйства и вследствие фактического отсутствия городской жизни в Урарту не предполагалось существования свободных экономических или рыночных отношений. Очевидно, что храмово-дворцовое хозяйство препятствовало становлению частного предпринимательства. По той же самой причине внутриэкономические отношения в Урарту отличались незначительным развитием и слабостью, а внешняя торговля полностью находилась под контролем государства.

Государство Урарту было продолжателем северомесопотамских и североассирийских (митаннийских, среднеассирийских) традиций II тыс. до н.э. Дух II тысячелетия до н.э. в Урарту заметен во всем. Присущий II тыс. до н.э. социальный фон проглядывается в составе урартского общества, состоящем из правящей элиты, класса служилых, класса подданных и класса зависимых. Особенности того же II тысячелетия до н.э. усматриваются в самой форме организации урартской экономики, в землевладельческой системе, в градостроительстве и архитектуре жилых построек. С митаннийским и среднеассирийским миром Урарту может быть связано посредством какого-либо страны (или колонии) находящийся у верховьев р. Тигр, которое сохранило митаннийское или среднеассирийское наследие.

Контакты между правящей элитой и подчиненными классами в Урарту сводились к минимуму. Значительная часть населения государства так и не интегрировалась в урартскую государственную систему, не приобщилась к культуре Урартской империи, и среди этого населения не распространился язык правящего элиты. Оставшись вне урартской государственной системы, данные социальные слои были вынуждены лишь ждать разрушения всей системы и в дальнейшем заполнили возникший в результате такого разрушения вакуум.

GREKYAN YERVAND

**BIAINILI-URARTU: STATE AND SOCIETY
(HISTORICAL-ARCHAEOLOGICAL STUDY)**

Summary

The presented study investigates the structure and society of the Urartian state based on the complete research of written and archaeological material. It discusses various aspects of the subject: the system of government, political and economical geography, the military establishment, social structure, ethnic history, language and writing, art, beliefs and religion. The study of the theme allows to outline the basis upon which the Urartian civilization originated and, as a heritage, left its stamp on the landscape and population of the Armenian Highland.

The Urartian state was a "lowland civilization" of ancient Near Eastern type, the existence of which was conditioned mainly by agriculture based on artificial irrigation. In contrast to the societies of the Late Bronze and Early Iron Ages, the activity of the Urartian state was concentrated on the plains and, in particular, in the lowland regions of the highland. The formation of this type of state led to establishing settlements in valleys with fertile, but arid soils and reshaping the landscape. This was evidenced by large-scale hydraulic construction works and transformation of the thinly populated lowland regions into centers, supporting vital activities of the state, now with great concentrations of economic resources and population. The large-scale captures and resettlements carried out by the Urartian state filled the lack of the workforce. It effected nearly one million people, about three-fourths of the population of the highland.

Urartu was a palace/temple state with the economy characterized as "statism" and based on redistribution system. The palace/temple was the organizer of the economy. The main production group of the palace/temple economy formed the "dependents" or "state serfs", who were called "lads" ("dependent (male) worker of immature age") and "woman" ("dependent female worker"). The employment of slaves in the economy is not supposed.

The supreme landowner in Urartu was the palace/temple, while the system of landowning was connected with the conditional land-tenure. There were two forms of landowning: "temple/palace" (= institutional) and "communal". Private land ownership was not practiced in Urartu.

Town building in Urartu was identified with the construction of the fortified palace/temple complexes, the "cities", and the notion "town building" is applicable only because an inhabited section, *i.e.* the "outer town" was attached to that complex or situated nearby with the functions to maintain the center. The nature of Urartu as a palace/temple state excluded the existence of active city life in the country, and the residents or at least the major part of the residents of the "cities" had no private economy and survived at the expense of state provisions. This was the reason why the Urartian "cities" had a limited population. The number of the residents

corresponds to the functions carried out by that center and the "population" served and maintained the "city". None of the Urartian "cities" were comparable in size or population to the Mesopotamian large towns.

Under the conditions of over-centralized state economy and due to the actual absence of a city life, the existence of free market relations could not be expected in Urartu. Obviously, the palace/temple economy obstructed the rise of the private business. For the same reasons, the internal economic ties in Urartu were extremely weak and the foreign trade was completely controlled by the state.

The Urartian Empire had a strong military organization. The formation of the standing army dates back to the late 9th c. B.C. The core of the army consisted of elite units of cavalry and chariotry recruited amongst the professional soldiers holding state fiefs in return for military service. In the second half of the 8th c. B.C. the army was reorganized according to the Assyrian model now consisted of the "royal cohort", the provincial units, and the garrison troops.

The Urartian state was a successor of the II millennium B.C. northern Syrian and northern Mesopotamian (Mitannian / Middle Assyrian) traditions. The respiration of the II millennium B.C. traditions in Urartu is notable everywhere: in the form of organization of the economy, the landowning system, the town building and dwelling architecture, the Urartian cuneiform script. The II millennium B.C. background had also the social structure of the state represented by the ruling elite, class of the "serves", class of the "subjects", and class of the "dependents". As a binding ring between the Urartian state and the II millennium B.C., traditions could serve any "land" or a colony situated on the Upper Tigris river basin and preserving the Mitannian/Middle Assyrian heritage.

Contacts between ruling and subdued groups in Urartu were minimized. The groups of subjected and dependent people, which formed the majority of the state's population, had not integrated into the Urartian state system, had not become familiar with the Urartian imperial culture, and the language of the ruling class was not spread among them. Remaining beyond the Urartian state system, these groups were waiting for the collapse of the system and later filled the vacuum, which appeared after the collapse of the system.

